

ДЖАМАЛХАНОВ З. Д., ЧИНХОЕВА Т. Н.

НОХЧИЙН МОТТ

10-11

КЛАССАШНА

ДЖАМАЛХАНОВ З.Д., ЧИНХОЕВА Т.Н.

НОХЧИЙН МОТТ
(орфографи а, пунктуаци а)

УЧЕБНИК

10–11

классашна

Члагйина Нохчийн Республикан
дешаран, Илманан Министерствос.

СОБЛЖА-ГІАЛА
ГУП «КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО»
2007

ЯЦЙИНА ЦІЕРАШ, ФАМИЛЕШ.

А.А.– А.А. Айдамиров	В.М.–В. Матиев
Ш.А.– Ш.К. Айсханов	Дж.М.–Дж. Махмаев
Р.А.– Р.С. Ахматова	Н.М.–Н.Д. Музаев
С.А.– С.А. Арсанов	М.Мус. – М. Мусаев
М.А.– М. Ахмадов	З.М.– З.А. Муталибов
Б.А.– Б. Анзорова	Н.Ф.–Нохчийн фольклор
З.А.– З. Абдуллаев	С-Хь.Н.– С-Хь. Нунуев
С.Б.– С.С. Бадуев	Н.О.– Н.А. Островский
М.Б.– М.Бексултанов	А.О.– А. Осмаев
Х-А.– Х-А. Берсанов	П.–А.С. Пушкин
А.Б.– А. Бисултанов	Ш.Р.– Ш. Рашидов
А.Г.– А.П. Гайдар	Б.С.– Б. Саидов
І.Г.– І. Гайсултанов	М.С.– М.А. Сулаев
М.Г.– М. Горький	А.С.– А. Сулейманов
В.Г.– В. Гойтемиров	Б.С.–Б. Сулейманов
І.Д.– І. Дадашев	Хь.С.–Хь. Саракаев
З.Дж.– З. Джамалханов	Хь.С.–Хь. Сатуев
А.Д.– А.Х. Дакаев	Л.Т.–Л.Н. Толстой
Д.І.–Дугин І.	Форм.–Д.А. Фурманов
М.Д.– М. Дикаев	І.Х.– І.Х. Хамидов
А.З.– А.Зайнутдинов	І-Хь. Х.– І-Хь. Хатуев
М.И.– М. Исаева	Я.Ц.– Я. Цуев
А.Каз.– А. Казбеги	Б.Ч.– Б. Чалаев
С.К.– С. Курумова	М.Ш.– М.А. Шолохов
І.К.– І. Кусаев	І.Ш.– І. Шайхиев
Д.К.– Д. Кагерманов	Х.Э.– Х. Эдилов
М.Л.– М.Ю. Лермонтов	И.Э.– И. Эльсанов
І.М.– І.Ш. Мамакаев	М.Ю.– М. Юнусов
М.М.– М.А. Мамакаев	Хь.Я.– Хь. Яндарбиев
М.Я.– М.Д. Ясаева	

ХЪЕХАРХОЧУННА ГЮБННА

1. Мотт ойлаяран а, кхетаман а, хъекъалан, дахаран а уггаре а йоккха хазна ю, хIунда аьлча адамийн дахарехь а, юкъараллехь а буьйцучу матто дакъа ца лоцуш цъа хIума а дац. Мотт адамийн уьйран а, кхиаран а, кыйсаман а гIирс бу. ХIуманан нийса тидам бан хааре хъаьжжина, цуьнан ойла ян хаа тарло, нийса, кхетаме ойла ян хааре хъаьж-жина, хIуманых кхета йиш хир ю, ткъа хIуманых вай кхетаре хъаьжжина бен,оцу хIуманан хъекъал хир дац.

Х–ХI-чуй классийн дешархошна, церан хене а, цара Iамийнчуьнга а диллича, лахарчу классийн дешархошначул мелла а алсам ойла ян хуур ду. Цу классашкахь дешархой алсам тидам бан а, ойла ян а, кхета а Iамо беза, церан къамел кхио а, хаарш лакхадаха а деза. Занятешкахь Iамочу материалан хIун бахъана ду, и иштта хIунда ду, шу цунах муха кхета боху хаттарш къастор пайдехъа хир ду.

Х–ХI-чуй шина классых хIора классехь а нохчийн маттана лерина 34 сахът ду. Цу шина классехь дешархой Iамо беза V–IX-чуй классашкахь Iамийнчун буха тIехь нохчийн меттан нийсаяздаран бакъонаш йовза а, караерзо а, царах нийса пайдаэца а. Х-чу классехь орфографин, пунктуацин бакъонаш Iамор ю. Нагахь санна Х-чу классехь орфографин бакъонаш Iамоза йисинехь, уьш а, пунктуацин бакъонаш а ХI-чу классехь Iамо езар ю, царах, ца хилча йиш йоцу, коьртанаш Iамийна а.

2. Меттан занятешкахь сахъташ алсам долчу классашкахь изложени я сочинени классехь язъян аьтто хилахь, ткъа Х–ХI-чуй классашкахь дозуш долу къамел кхиоран йозанан белхаш классехь бан йишъерг классехь, урокехь ца кхиалун болх цIахь кхочушбайта мегар ду. Ткъа цу классашкахь Iамош йолу меттан материал дика тидам а, ойла а ярца, кIорггера кхета гIортарца кхоллараллин некъашца хъеха а, Iамо а езар ю. Кхоллараллин некъаца дозуш долу къамел кхио гIо деш долу шардар классехь кхочуш дан таро хир ю. Бинчу тидамех я дахарехь адамашна зеделлачух, я шайн хаарех пайдаэцарца, я Iамийнчу произведенех лаьцна дика хIоттийнчу планан гIоьнца цIахь тайп-тайпанчу теманашна сочинени язъяйта мегар ду, кIезигчу сахъташкахь Iамочу материална урокехь новкъарло ца хуьлуьйтуш. Иштта и бахъанаш а долуш, сахъташ тоьуш цахиларна, дозуш долу къамел кхиорна цу некъах пайдаэцар магош, цу гIуллакхна шакъастийна сахъташ билгал ца даьхна. Вукху массо а классашкахь, сахъташ алсам долчу V–IX-чуй классашкахь дешархойн къамел кхиоран балхана шакъастийна сахъташ лела: V классана 18 сахът, VI классана 20 сахът, VII классана 10 сахът, VIII классана 10 сахът, IX классана 8 сахът.

Iамийнчу произведенийн теманашна сочиненеш язъяр литературан мехала декхар ду. Цул сов, сочиненешна герг-гарчу хъесапехь кху кепара теманаш харжа мегар ду: «Къинхъегаман хIайттархойн сийлахь гIуллакхаш», «Хъуьнаре дешархо», «Ненан мотт суна хIунда беза», «Ненан сий а, цуьнан къинхетам а сийлахь хIунда лору», «Зеделларг долчу дикачу хъехархочун дахар», «Адин Сурхо – халкъан турпалхо», «Фольклорехь халкъийн доттагIалла», иштта дIа кхин а.

Дешнийн а, предложенийн а этимологически а, морфологически а, лексически а, синтаксически а, стилистиче-ски а, орфографически а, пунктуационни а талларш урокехь юкъадалор, Iамочу материална новкъарло ца хин йолчу барамехь уьш кхочушдар хила деза. Иштта къамел кхи-оран шардарех пайдаэцар а хила деза. **Ткъа литературни произведенех лаьцна сочиненеш язъярца хаарш далар литературан декхар ду.**

3. Х–ХI-чуй классашкахь ненан мотт хъехар, Iамор цъа шатайпанара башхалла йолуш ду. И бахъанаш долуш, Х–ХI-чуй классийн нохчийн меттан программа V–IX-чуй классийн программех чIогIа къаьсташ ю. V-чу классана программо ло 104 сахът, VI-чу классехь 105 сахът деллера, VII-чу классехь нохчийн мотт Iамо 105 сахът, VIII-чу классана 105 деллера, ткъа и сахъташ 8-чу классана 68 сахът бен ца дисна, IX-чу классана а 68 сахът делла.

Х–ХI-чуй классашна хIоттийна программа, теманаш билгал а яьхна, ца йитина, хъехархошна болх бан а, учебникан авторшна цу классийн учебник язъян а атта хилийта, некъ лохуш, хIоттийна. Цу шина классан программы юкъа далош дерг юккъерчу школан курса юкъара лексикологин, фонетикан кIезигчу барамехь хаамийн а, коьртачу декъана оьшуш йолу орфографин, пунктуацин бакъонаш а ю. И бакъонаш хир ю, цамгаршна гIоле еш долу дика дарбанаш санна, **дешархойн хааршкара ледарлонаш дIайохуш, меттан хаарш, морфологин, синтаксисан, пунктуацин хаарш лакхадаха аьтто беш йолу коьрта хазна – нийсаяздаран бакъонаш.** И хазна дешархошна караерзой, церан хаарш лакхадахий, церан дозуш долу къамел кхиой гIо деш, дешархоша тидам бар, ойла яр, уьш кхетор алсамдакхархъама, кхоллараллин некъашца, методикан суртхIотточу пайдечу агIонех хаарца пайдаоьцуш, болх бан оьшуш йолу коьрта материал юкъаялор дара ца хилча ца торуш, оьшуш. И агIо юкъаяло а, кхочушъян а езаш хиларна, программехь магийна нийсаяздаран коьрта бакъонаш Iамор, караерзор, хаар лардан аьтто хилийта, дозуш долу къамел кхио гIо а, аьтто а беш йолу кхоллараллин шардарш классехь, иштта цIахь яздойтуш, ткъа сочинени дика хIоттийначу планаца цIахь яздойтуш, болх бар.

Ма-дарра аьлча, дешархойн дозуш долу къамел кхиор меттан а, литературан а хаарш карадерзорций, лакхадахарций цъана бечу кечамца деш ду. Литературан произведенех лаьцна язъеш йолу сочинени меттан урокехь я цIахь яздойту, ткъа грамматикан тема йолу талламан болх меттан урокехь я, оьшуш хилахь, цIахь кхочушбойту.

4. Нохчийн меттан нийсаяздан бакъонаш (орфографин, пунктуацин бакъонаш) X–XI-чуй классашкахь мало йоцуш, дика тидам беш а, кхетамца ойла еш а, кӀорггера церан маӀнаш дохуш а Iамо еза. ТIаккха уьш дешархошна пайде хир ю. Кху учебникан коьрта Iалашонаш иштта ю: 1) морфологин, синтаксисан грамматически билгалонийн, нохчийн орфографин, пунктуацин башхаллийн буха тIехь вайн меттан нийсаяздан бакъонаш Iамор, шаръяр, чIагIяр; 2) ницкъкхочучу кепара дешархойн лексика а, царна меттан дешнаш довзар, хаар а шордар; 3) нохчийн литературни меттан норманаш талхор, галъяхар ца хилийта, лексико-грамматически а, орфографически а, орфоэпически а бакъонаш ларъяр, вуьшта аьлча, дешнаш, церан маӀнашка хьаьжжина, нийса далор а, барта къамелехь меттан дешнаш нийса дIаалар а, йозанехь и дешнаш нийса дIаяздар а лардар.

Учебника тIехь елла орфографин а, пунктуацин а бакъонаш а, цу юкъа балийна лексикан, орфоэпин, грамматикан, стилистикан боцца хаамаш леррина дагахь Iамо ца белла, уьш дешархошка караберзабайта а, шаьш кхочушбечу балха тIехь церан аьтто хилийта а белла. Царах дукхахболу хаамаш юккьерчу ишколан программин курсах карлабохуш а, шорбеш а, церан жамI деш а хир бу. Боккхачу тидамца а, лерамца а дешархоша болх бахь, цу тIехь царна алсам гIо хир ду.

Хьехархочо, шен классан кечаме хьаьжжина, пайдаэца тарло учебникан материалах. Шен хаарш кIаргдан луучу дешархочунна оьшург а карор ду кху тIехь. Iамо еллачу материаллийн дакъош къестош билгалдахаро а уьш атта а, дика а Iамо дешархойн аьтто бийр бу.

Авторш.

10-гIа класс

§ 1. Мотт а, цуьнан коьрта билгалонаш а. Нохчийн мотт а, цуьнан маьIна а.

1. Мотт юкъараллин гIирс бу, хIунда аьлча вай юкъараллехь деха: цхьана доьзалехь а, цхьана куьпахь а, ишколехь доьшуш болу дешархой а, балхахь цхьаьна белхаш беш болу белхалой а, цхьа юьртахой, гергарнаш а, беза-бевзарш а, иштта кхиберш а.

Цхьа стаг, ша дIавахана, хIорда юккъерчу гIайри тIехь Iаш вац. Вай кхечу адамашца цхьаьна юкъараллехь дехаш ду. Хьаьжа юккъе шед хIоттийна, оьглаз а дахана, вовшашка дист а ца хуьлуш Iен йиш яц вайн. Вайн оьзда декхар ду, вовшашца гIиллакхе а, тешаме а, кьинхетаме а, оьзда а, накъосталлица а, оьшучохь, йиш йолчохь вовшашна гIо-накъосталла деш а, вовшашца тарлуш, мегаш а хила. Хьекъалдолчу наха олуш хилла: «Вовшашца тарлуш, мегаш хила, кьинхетаме хила, диканиг дан сихло». Кьинхьегаман хьалкъан хьекъале кицанаш ду: «Хьовла ма хила хьо, тIе мел кхаьчначо вуур ву хьо, аьрга стом ма хила хьо, церг мел тоьхначо дIакхуссур ву хьо», «Нехан хьаьвди тIехь дин а ма барстабе, бехачу новкъахь куралла а ма лелае», «Хьанал, беркате кьахьегар адаман шолгIа нана ю». Нанас шен кегий бераш кхаба а кхобу, кхиа а до, ткъа хьаналчу, беркатечу кьахьегаро бераш а, баккхийнаш а, зударий а, божарий а, цомгушнаш а, могушнаш а – берриге а кхаба а, кхио а, баха а гIо до.

2. Юкъараллин дахарехь меттан маьIна кхаа кепара ду. Хьалхарчу маьIница аьлча, **мотт адамийн уьйран гIирс бу**, хIунда аьлча адамаш вовшашца гIиллакхе а, кьинхетаме а, тарлуш а, мегаш а хила деза, бертахь де-хаш хила декхарийлахь ду, вовшашца шайн дагара нийсонца а дуьйцуш.

ШолгIачу маьIница аьлча, **мотт кхиаран гIирс бу**, хIунда аьлча, тахана цахиьнарг, кхана Iамош, кхана цахиьнарг, лама Iамош, адамаш кхеташ, кхуьуш хила дезаш ду, хIунда аьлча дахарехь хаа а, довза а дезаш дуккха а хIума ду. Бераш ишколе деша хIунда даьхкина? Дешар-Iилма а, дуккха а шайна оьшуш йолу дешаран предметаш а Iамо даьхкина уьш ишколе.

КхоалгIачу маьIница аьлча, **мотт кьийсаман гIирс бу**, хIунда аьлча зуламаш деш, адамашна бохамаш, цатамаш, вонаш деш лелаш зуламхой а хуьлу. Зуламхошна а, вочу хIумнашна а дуьхьал кьийсам латто безаш хуьлу. И дерриге а маьIнаш юкьалоцуш аьлча, **мотт адамийн уьйран а, кхиаран а, кьийсаман а гIирс бу**.

3. Буьйцучу меттан ойланца а, кхетамца а, хьекъалца а, илманца а, говзаллица а, дерриге дахарца а чIогIа уьйр ю. Вайна хIуманан тидам бан хааре хьаьжжина бен, цуьнан ойлаяр хир дац, ойлаяре хьаьжжина бен, цунах кхетар а, цунах долу хьекъал а хир дац. Цундела дешархоша дешар боккхачу тидамца а, даима ладугIуш а Iамо деза. Ойланца а, кхетамца а, хьекъалца а, илманца а, дахарца а дерг дерриге а маттаца дIадийца а, билгалдаккха а, талла а, къасто а йиш ю. Оццул йоккха хазна ю вай буьйцуш болу мотт. Цундела маттах лаьцна кху кепара ала йиш ю: **«Мотт халкъан дахаран хазна ю. Мотт адамийн дахаран а, юкъараллин а, ойла яран а, кхетаман а, илманан а, культуран а, искуствон а, халкъан хьекъалан а уггаре а сийлахь-йоккха хазна ю. Халкъан мотт халкъан историн куьзга ду»**.

Мотт ойланан дегI ду, хIунда аьлча вай вешан ойла хезаш дIааьлча я йозанца дIаязйича, мотт, меттан дешнаш вайн ойла билгалъеш, гойтуш, цуьнан дегI хуьлий дIахIутту; дIаолуш а, хедаш а долу аз йозанехь билгалдеш хуьлу, элп санна.

Ойла меттан а, кхетаман а сурт ду, аьлча вайн коьрте еанчу ойлано вайна хIуманан сурт хIоттадо. Масала, вай вешан да-нана а, йижарий-вежарий а дагалаьцца, вайна церан сурт хIутту. Вайна церан юьхь-сибат а, аз а девза, церан лекха-лоха хилар а, иштта церан гIиллакх-амал а хаьа гIеххьа долчунна.

Кхетам хIума хааран а, довзаран а, цунах кхетаран а ойла ю, хIунда аьлча хIума евзаш а, цунах кхеташ а йолу ойла ца хилча, цуьнан кхетам ца хуьлу.

Хьекъал адамийн дахарх а, кьахьегарх а, Iаламах а болчу кхетамах олу, хIунда аьлча хьекъал адамийн дахарх а, кьинхьегаман а, Iаламах а лаьцна болу кхетам бу, доцца аьлча хьекъал хIуманаш вайн болу кхетам бу.

4. Илманчаша дерриге а дуьненчохь юьхьанца 2796 тайпа къаьмнийн меттанаш лерина, хIинца 3000 сов лору. Царна юкъарчу хIора меттан а шен башхалла ю, кхечарах къаьсташ йолу меттан гIиллакхийн шатайпанара башхаллаш ю.

...Нохчийн мотт нохчийн къоман халкъан мотт бу. XIX-чу бIешарахь ваьхначу Илманчас, Кавказан этнографа, академика, меттан Илманчас Петр Карлович Услара нохчийн меттан грамматика а язйина, цул сов, нохчийн халкъан барта кхолларалла, барта поэзи дIаязъеш болх а бина. Нохчийн

маттах лаьцна П.К.Услара кху кепара яздина: «**Нохчийн мотт чІогІа кѐен хетар даржош берш цунах цхъана а кепара кхеташ боцу нах бу. Мелхо а, и мотт, шен гІоьнца адаман ойланан уггаре а кІоргера агІонаш а йийцалур йолуш, чІогІа хьалдолуш бу**».

Нохчийн кѐман матта юкъахь ши дакъа къасто йиш хуьлу: 1) нохчийн халкъан мотт а, цу юкъахь диалекташ а; 2) говзанчаша шарбина, нисбина, табина, норманашка берзийна болу нохчийн литературни мотт а.

Литературни мотт а изза халкъан мотт бу, амма иза говзанчаша: яздархоша а, Іилманчаша а, литераторша а, критикаша а, юкъараллин деятельша а, хъехархоша а, журналисташа а, артисташа а – шарбеш, нисбеш, тобеш, норманашка берзош, хазбеш, кхочушбина исбаьхьаллин а, Іилманан а мотт бу. Литературни меттан а, меттигерчу диалектийн а вовшашца йолу уьйр а, юкъаметтиг а йовзуьйтуш, яздархочо А.М. Горькийс хаза а, дика а аьлла: «Мотт халкъо кхуллуш бу. Мотт литературни матте а, халкъан матте а бекъар муха ду аьлча, вайн бу шарбаза «бекъа» мотт а, говзанчаша шарбина мотт а».

Нохчийн литературни меттан шен законаш а, норманаш а ю, Іамо а, хаа а, йовза а, ларъян а езаш йолу. Масала, уьш ю: 1) **фонетически норманаш** (къамелан аьзнаш нийса алар);

2) **морфологически норманаш** (дешнийн морфологически форманаш, кепаш ларъяр);

3) **синтаксически** (предложенеш хила ма-еззара нийса хІитто езар);

4) **орфоэпически** (дешнаш нийса алар);

5) **орфографически** (дешнаш йозанехь нийса яздар);

6) **пунктуационни** (йозанехь сацаран хъаьркаш нийса хІиттор);

7) **стилистически** (литературни меттан хатІ¹, стиль нийса ларъяр ца хилча ца торуш, предложенешкахь ойланаш юьззина нийса а, хаза а, дика а билгалъяхар).

Дуьненахь а воккха яздархо Л.Н. Толстой нохчийн махкахь а хилла, цул сов, Девкар-Эвларчу (Толстой-Юьртарчу) нохчашца – Мисирбиев Садица а, вежаршца Исаев Дурдица а, Исаев Болтица а доттагІалла а хилла. Садас Лев Николаевична совгІатна тур делла хилла, ткъа Л.Н. Толстойс Садина говр елла.

1852-чу шарахь воккхачу яздархочо шен доттагІийн Садин, Дурдин, Болтин гІоьнца нохчийн халкъан барта поэзин призведенеш, мехкарийн ши йиш дІаязйинера. Оьрсийн поэта А.А. Фета чІогІа хастийнера и эшарш. Цо уьш литературно шаръеш, нисъеш, тоеш, оьрсийн матте а ерзийна, цул сов, уьш хастош яздарал сов, А.Фета нохчийн барта поэзи – фольклор хастош стихотворени а язйина. Цу хенахь дуьненахь а воккхачу яздархочо Л.Н. Толстойс нохчийн маттах лаьцна кху кепара аьлла хилла: «**Нохчийн мотт уггаре а хазачу а, хьалдолчу а меттанех цхъаь бу, нагахь кхоччуш дика иза хууш хьо велахь**». Цо билгалдинарг мехала маьІна ду.

Яздархочо К. Паустовскийс Іаламат хъекъале а, нийса а аьлла ненан маттах лаьцна ша яздина башха дешнаш: «**Шен махке болу бакъ безам, шен матте бацахь, маьІна долуш бац! Мотт вай Іама а бо, дахаран тІаьххъара денош тІекхаччалц саццаза Іамо декхар а ду...**»

Шардар 1. Нохчийн маттах лаьцна вайн поэташа: Ш. Арсанукаевс, Б. Саидовс, А. Айдамировс, Дж. Яндиевс, М.Мамакаевс язйинчу стихашна тІера дакъош, харжа а хоржуш, дІаязде. Цара хІун маьІна ло? Шайн дешнашца схьадийца. И шардар ах классехь, ах цІахь кхочушде. Стихашкахь схьакарае поэта, ритм ца йохорхъама, галъаьккхина орфографин бакъо.

ЛадогІа цкъа соьга, «хъекъале корта»,
ЛадогІа, яккхий дІа лергара потт:
Йист йоцу хІорд санна, бу хьуна шорта
Ша хууш волчунна вайн нохчийн мотт.

Гиллакхе, оьзда бу, доттагІче буйцуш,
МостагІче вистхуьлуш, ду ира герз,
Хьомечу езаре безам ахь буйцуш,
Бека и, шех хуьлий хьан деган мерз!

Блешераш хийла дІаихна и бекаш,
Хъацарлахь, къийсамехь кхиьна и бу.
Кхоьллинчу халкъана хьанала бецаш,
Даима ша хилла нохчийн мотт бу.

Кхидолчу къаьмнашна шайнаш а санна,
Нохчашна шайн мотт а сов хьоме бу.
Нагахь хьо ца вагӀахь хьайн халкъацанна,
Хаалахь, декъазниг, хьо цхьалха ву.

Ш. Арсанукаев.

Со вина Кавказан ломахь,
Къоьжачу баххьашна юккъехь.
Аьрзанийн баннашна лулахь¹
Нанас со кхийина берахь.

Цигахь со набарна товжош,
Декара аганан илли
Декара, дог хьостуш, довха,
Сан нохчийн маттара илли.

Цу иллин дешнашца гора
Даймехкан исбаьхьа суьрташ,
Маршоне, Даймахке безам,
Вайн дайша кьийсамехь гайтар.

Бекалахь, ненан мотт, тахна,
Дуьнене машаре кхойкхуш,
Лаьтта тӀехь кьинхьегам, нийсо,
Вошалла, ирс, машар кхайкхош.

А. Айдамиров.

Хьо безаш волчунна
Пондаран аз ду хьо,
Хьайца уьйр йоцчунна
Гихь беза мохь бу хьо.
Хьо хууш волчунна
ЖовхӀарийн хӀонс ю хьо,
Хьайца шовкъ йолчунна
Чам тайна стом бу хьо.

Хьо ца безаш волчо
Шен нана лорур яц,
Ненан сий ца дечо
Мехкан сий лардийр дац.
Ненан мотт цахаар
Шен кхерч цаларар ду,

Кхерчан да цахилар
Маьттаза вахар ду.

Хьайн ненан мотт хаахь,
Дозалла ас до хьох,
Даггара и безахь,
Ас хастам бо хьуна.

Цунах ма херлолахь,

Мел дукха вахарах,
Ненан мотт хъайн бацахъ,
Байлахъ вуй, хаалахъ!

Б. Саидов.

Ахъ тхуна оьглазлой, харцдерггий деъча,
Мел сийсаз бу-кха хьо, адаман мотт!
Ахъ тхуна деган и кiezгалла еъча,
Адамашна, лаьттана ца безаш бу хьо,
Наьлалте хуьлда хьо, сийсаза мотт!

Ахъ тхуна дикалла, нийсо а еъча,
Мел хьоле бу-кха хьо, адаман мотт!
Бакъ дегнийн цIеналла ахъ тхуна елча,
Казбекан баххъаш а ахъ лалор дара,
Дуьненан хазахетар, адаман мотт!

Дж. Яндиев.

Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Iалашбахъ,
Цу халкъан паргIато
Цхьаммо а хьошур яц.

М. Мамакаев.

Эвхъаза дош олуш ахъ тидам бе,
Ницкъ кхочуш, ирчаниг ма алалахъ;
Кхеттачохъ маьттаза муо битна бен,
Цо дагна йина чов соь ерзалац...
Йоманца дог тодан лор карош вац,
Цкъа йома йиллинехъ, дац хьуна дош.
Кiezзиг сан бехк хиларх хIумма а дац,
Безамна чов ма е, Iалашде дог!

ЦIе яйна кхерч бисарх ма йохалахъ,
Къийдаларх, сискалх а вай девр ма дац,
Цкъа кагдахъ, даг тIера заз денлур дац,
Цундела Iалашде безаман гIад!

М. Мамакаев.

Шардар 2. Нохчийн маттах лаьцна илманчаша, профессорша: Ю. Д. Дешериевс, И.Ю. Алироевс, З.Д. Джамалхановс, К.З. Чокаевс, иштта яздархоша а, кхечара а яздина хъекъале дешнаш-цитаташ дIаязде. Церан хIун маьна ду? Шайн дешнашца схьадийца. И шардар ах классехъ, ах цIахъ кхочушде. Къаьстина тидам бе маттах лаьцна долчу хIетал-металан. Шайн дешнашца схьадийца цуьнан маьна. «Халкъан мотт – халкъан истори».

Уггаре мерза а, къаьхъа ерг хIун ю те?
(хIетал-метал)
Нохчийн фольклор.

Билгалдаккхар. «Уггаре мерза а, къаьхъа а ерг – буйцуш болу мотт бу», аьлла, хIунда аьлча маттаца хаза а, дика а, мерза а дийца йиш ю, цул сов, кIоршама а, оьглазе а, вон а, къаьхъа а дийца тарло.

Поэтийн стихашкахъ схьакарае «Уггаре мерза а, къаьхъа а ерг хIун ю те?» бохучу хIетал-металан маьна довзуйтуш йолу меттиг. Шайн дешнашца схьадийца цуьнан маьна. Дагахъ Iамае и стихаш. Хъажа 1-чу шардаре.

«Ненан мотт халкъан дахаран хазна ю. Мотт адамийн дахаран а, юкъаралин а, ойлараян а, кхетаман а, илманан а, культуран а, искусствон а, халкъан хъекъалан а уггаре а сийлахъ-йоккха хазна ю. Мотт адамийн уьйран а, кхиаран а, къийсаман а гIирс бу. Халкъан мотт халкъан историн куьзга ду».

§ 2. Нохчийн мотт а, цуьнан маына а, исбаьхьалла а.

1. Ненан мотт – иза халкъан дахаран хазна ю. Нохчийн маттах а, халкъан барта кхоллараллех а лаьцна XIX-чу бешарахь ваьхначу воккхачу илманчас, Кавказан этнографа, академика П.К. Услара а, филологически илманийн докторша, профессорша: Н.Ф. Яковлевс, Л.П. Семеновс, иштта дуьненахь а воккхачу яздархочо Л.Н. Толстойс а лаккхара мах хадош яздина.

Муьлххачу а къоман меттан хазалла а, исбаьхьалла а йовзархьама а, и муха ю хаархьама а, кхачаме хир ду цу меттан суртхлотточу гирсашка а, исбаьхьаллин башхаллашка а хьаьвсича. Вайн халкъан барта кхоллараллехь, иштта нохчийн исбаьхьаллин литературехь чlogla хаза а, дика а нисло вайн меттан суртхлотторан гирсаш а, исбаьхьалин башхаллаш а, царьца цхьаьна церан хазалла а.

2. Хилла долчу стагана олу вай: *иза цхьогал ду, иза цлен цхьогал ду*; ситтиний, леллий ца волуш, сов кleda, мела волчунна *гомаш-клорни ю* олу; ницкъ болчу, майрачу стагана ала тарло: *иза лом ду, цloькъа-лом ду*; тlах-аьлла а, майра а волчунна олу: *иза леча ду я тlамlаьржа леча ду*; майрачу стагана ала тарло: *иза борз ю, иза гила борз ю, иза майра борз ю*; хlуманна бlo ца къажош, юха ца волучу стагана олу: *ка бу-кха хьо*; цхьа бен воцуш, ледара хила тарлучу стагана олуш хилла: *моша ду*; ткъа хьекъална а, хьуьнарна а ледара волчу, пайде воцчу стагана ала тарло: *иза glаз ю я тодакх ю*. Цу кеппара, цхьана хlуманца кхин хlума билгалъяхах **символ** олу. Иза грекийн маттахь ду. Цуьнан маына ду: **билгало**.

3. Исбаьхьа суртхлотточу билгалдешнех **эпитеташ** хуьлу. Цара мотт хазбеш, маттана хазалла а, исбаьхьалла а ло, масала: **можа** малх, дашо малх, **нур дашо можа** малх, **дуьненна а исбаьхьалла латто сийлахь** дашо малх. С. Бадиевс шен «Имран» цле йолчу дийцарехь кху кепара эпитет далийна: *дуьненна а исбаьхьалла латто сийлахь малх*. Тlехуучу говрана-динна олу эпитет хила тарло: **расха** дин, **расха жима** дин, **йора** дин, **маса** дин, **дика** дин; нуьйрана – **чергазийн юткъа** нуьйр; эпитеташ ялор вай кхин а: **гила** борз, туьрах – **дуткъа** тур, **терсмаймал дуткъа** тур, **совран баттахь долу терсмаймал дуткъа** тур, **диттаца шок етта цлен-горга цloькъболатан терсмаймал** тур; **дера** ча, **горга** шовда, **шийла** шовда, м а с а л а: халкъан барта поэзехь: *Ша хьалха уьдуш, дин тlаьхьа ловзош, вахана кхечира Жoьра-Бабин Гани горгачу шовдана тle, шийлачу шовданах шен клудал юьзна, лаьтташ карийра цунна ворхl вешин йиша*.

4. Цхьа хlума кхечух тарьечу дустаро исбаьхьа, хаза сурт хлоттадо, масала:

*Мархашкахь лечкъа дашо малх санна,
Мусостан баьрччехь, базаран кирхьан клел,
Ша лечкъаш яра, тов, ворхl вешин йиша,
Стигланца ва йозу, ламанца ва керчаш,
Догланна язъелла мокха марха ва санна,
Ченан клур glаттийна, lаьржа бода хлоттийна,
Дерриг дойх къаьстина, хьалха боглуш бара, тов,
Тlех маса болу Шихмирзин расха дин.*

Хьалхайовларех къевсина дуккха а говраш хаьхкича, хуьлуш долу сурт дустаран долларца гайтина илли тlехь.

Шен ижуна араьйллачу берзан сурт хлоттош, дустар далор турпалаллин илли тlехь муха нисло хьовсур вай.

*Цу децийн дажаре, цу lуьнан шакаре,
Хьалхара когаш байн хьалауьйуш,
Шен турпал glolаш тle ша еза тelаш,
Сема ладoьglу гила борз ва санна,
Шен турпал glolаш тle ша лоха лахвелла,
Сема ладуьйgliра цу Мадин Жaьммарзас...*

Ижуна араяьлпачу барзо ши агло ларийир ю: 1) шен ижу – баца тlехь бежаш болу даца уьстагl а; 2) шена хила тарлуш болу кхерам а, масала, цо ладугlур ду lуьнан шакаре а. Цу кеппара, илли тlехь говза а, нийса а далийна дустар.

**Йочанан мохо идо дарц санна,
Йилбазан мохо некъан чан санна,
Расхачу дино ша чехка идош,
Вадийна кхиййра и Ненан жима клант
Довдучу Терка тlе хазачу дийнахь.**

5. Риторически (говза) тlедерзар хуьлу къамел шена тlедерзочу говзачу дешнех, масала:

**Дакъаза ма йовла, чуо меца берзалой,
Садаьлча йожур аш шен юткъа голаш,
Дакъаза ма йовла, бос lаьржа хъаргlанаш,
Садаьлча мер аша шен lаьржа и бlаьргаш.**

Адамна санна, садоцчу xлуманна тlедерзош дош аларан синхаамийн исбаьхьаллин кепак **олицетворени** олу. Иза халкъан барта кхоллараллехь (фольклорехь) а, исбаьхьаллин литературехь а исбаьхьа суртхlотторан а, синхаамийн а кепех цхьаь ю, масала:

**Ассалам lалакум, бос сийна бую Терк,
Дукха вогу алий, бехк ма билла суна,
Наггахь бен ца вогуш, жима хъаша ву со-ма,
Цу элийн эшарах хьо гlергlаш доьду Терк,
Элан стун боларахь хьо сетташ доьду Терк,
Хьо дуьйцу ва хезча, кленташна ма моьтту,
Хударал дуькъа ду, хъаьхьамча ва санна,
Хьо клентий ловцуш ду...**

6. Суьйренан lаламан сурт а, хи дан хи тlе йовдучу йоьлан кечъялар а, цо хи дан хьош хилла гlирс а: **цlестан клудал а, цlестан чами а, чилхьесан бухка а, бухкарца юкъанаюьллург а** хаза гайтина халкъан илли тlехь, масала:

**Ва сарахь суьйренца бузучу малхаца,
Туйка юллал ва дари шен дегlа дерзийна,
Бере кечвал ва дети шен некхе дерзийна,
Чилхьесан бухкарца, цу цlестан клудалца,
Цу хlордан ва мохо ездари повзадеш,
Эсаран ва мохо кисин тlам повзабеш,
Хитlа яха ма елира ворхl вешин ва йиша.**

7. Дуьхьал дош ца оьшуш, шен синклоргера дог-ойла а, синхаам а гойтуш далочу говзачу (риторически) хаттаро инзаре хаза суртхlоттадо, масала:

**Ва сарахь суьйренца, бузучу малхаца,
Ламанийн басешкахь попах букъ ва тоьхна,
Корта кара ва кхоьхьуш, ша гlийла гlелвелла,
Ойла ян хиира, тов, Харачойн Зеламха:
«Илахlий яраббий, кхоьллина тхан Дела!
Арешка дохк доьлча, аренаш ва идош,
Даккъашка дохк доьлча, и даккъаш ва цоьстуш,
Нанас вина ва ваша сайн тоьпах тарвина,
Ас маццалц дуур те малх кхета хьо дуьне?»**

8. Оьрсийн я кхечу маттера вайн матте гочийнарг а инзаре чlогlа хаза а, исбаьхьа а, нийса а, дика а хуьлу.

9. Нохчийн мотт хаза а, исбаьхьа а хилар хоуьйтуш, вайн меттан а, халкъан барта кхоллараллин а лаккхара мах хадош ду воккхачу Илманчас, филологически Илманийн доктора, Илманийн академех йолчу халкъийн меттанийн а, йозанийн а централни институтан профессор хиллачу Н.Ф. Яковлевс 1927-чу шарахь шен книги тӀехь аьлларг: «Нохч-гӀалгӀайн халкъан барта кхолларалла сов нуьцкъала а, дика суртхӀоттош а ю. Цуьнан цхьадолу иллеш, сказанеш, легендаш дуьненан а фольклоран тоьлпачу кепашца юста йиш йолуш ю». И дешнаш кӀорггера доккха маьӀна долуш а, меттан, фольк-лоран хазна дика йовзуьйтуш а, чӀогӀа мехала а ду.

Шардар 3. Нохчийн меттан хазалла а, исбаьхьалла а гайта гӀо деш йолчу вайн яздархойн, поэтийн призведенешна тӀера, харжа а хоржуш, кегий дакъош дӀаязде. Цара хӀун маьӀна ло? Шайн дешнашца схьадиьца. И шардар ах классехь, ах цӀахь кхочушде.

I. Ши-кхо бутт баьлпачул тӀаьхьа цӀа веанчу Абубакарна цӀахь ца карийна шен хьоме ПетӀамат. Де-буьйса ца лоруш, массо а маьӀле кхочуш, хӀокху доккхачу дуьненахь лехна, боху, цо иза. Кхин и кара а ца йина, дикка хан яьлпачул тӀаьхьа, хӀокху арахула схьавогӀуш, кху гу тӀе охьахиьна, бохуш дуьйцу, Абубакар.

Ойлано бӀарзвина, цӀеххьана дӀаьхьаьжча, иштта лахахь йуьллуш цхьа кӀайн хӀума гина цунна. ТӀе а вахана, хьаьжча, иза хилла адаман коьртан туьта. И туьта а эцна, юха кху гу тӀе а ваьлла, гӀайгӀане воьжна, охьахиинчу Абубакарна шена хьалха йуьллуш ятӀийна цхьа кӀадинан кийсак карийна. Шен бӀаьрг ма-кхийтти, хиьна цунна, и кийсак ПетӀаматан кучах юйла.

Кхо дей, кхо буьйсий Абубакара даьккхина, бохуш дуьйцу, гӀайгӀане воьжна, воьлхуш, кху гу тӀера меттах ца волуш. ПетӀамат кху гу тӀехь берзалоша йийна хилар а сацийна, кхаа дийнахь, кхаа бусий новкъа а вахана, шен белшаш тӀехь генара схьа а беана, шена езаш хиллачу ПетӀаматан безамна цу Абубакара биллина, боху, хӀара тӀулг, – аьлла, сецира Аслан.

– ЛадогӀал, хезий хьуна? – аьлла, хаьттира цо соьга, тохара санна, тӀулга тӀера бӀаьрг дӀа а ца тилабеш...– Цо ден къамел хезий хьуна? – аьлла, юха а хаьттира Аслана, цхьа тамашийна сан бӀаьра а хьаьжна. Ах цӀеххьана ладогӀгӀа, хета а лора, оцу тӀулго узам беш санна.

Узам беш берг тӀулг бацара. И тийна узам беш ерг мохо ловзо товбуц яра, шен шийлачу тӀулгашца, готтачу бердашца къуьйсусуш, дӀо генахь дека хи дара, бовхачу малхаца къийсалусу лаьтта башлаьмнаш дара.

М. Мамакаев. «Хазачу йоьлан тӀулг».

II. Лох-Беташа, бӀаьрга бӀаьца а йина, Сериже, йоьлхучуьра йол сацае, элира. Лох-Беташна тас, хий хӀоттийна, йолана тӀеяхана, елхаран кьурдашца Серижа цуьнга йистхилир:

– Охьайижа! Наб кхетийта! Дада а хӀинцца вуьжур ву...

Лох-Беташ, шен мӀараш хедийна а ваьлла, ламаз эца хиира.

Ткъа шен къамел дӀадола хьалхара дош логӀуш, ойлаеш лаш хилла Шамсуддин, йоьлхучуьра лагӀелла, къаьрзина шехахьа схьахьоьжуш, меттахь лаш хиллачу йоле вистхилира:

– ЦӀе хӀун ю хьан, кӀужалш?

– Тамара ю-кх!

– Охьа хьаьнца юьжу хьо, Тамара?

– Дадица юьжу-кх! – элира йола.

М. Ясаев. «Хьоме юрт» (повесть).

III. Яханчу заманан маьӀна деш хилалахь,

Карарчу вайн денон тӀалам беш вахалахь,

Адамийн уьйр-меттиг чӀагӀгӀан хьо хьажалахь,

ТӀаккхий бен лаьтта тӀехь ирс доций, хаалахь.

Халонех, эшамех кхоьруш ма лелалахь,

Гийлачунна гӀо эшахь – комаьрша хьовзалахь,

Сан доттагӀ, Даймехкан сий деш хьо хилалахь,

ТӀаккхий бен лаьтта тӀехь ирс доций, хаалахь.

Хьехархо Идигова Жанна. «Ирс» (стихаш).

Шардар 4. Баккхийчу Илманчаша П.К. Услара а, Н.Ф. Яковлевс а, Л.П. Семеновс а, дуьненахь а воккхачу яздархочо Л.Н. Толстойс а нохчийн халкъан барта кхоллараллех а, иштта нохчийн маттах а лаьцна шайн

Илманан белхаш тіехъ яздина башха хьекъале дешнаш діадеша. Цара хіун маына ло? Шайн дешнашца схъадийца.

Харжа а хоржуш, шайн тетрадаш тіе діаязье и хьекъале цитаташ. Дагахъ Іамае уыш.

«Ламанан (нохчийн) халкъан поэзи Іаморан болх сов боккха болх бу, и Іаморна дуккха а шераш дезар ду, амма иза дерриге дуьненан болх хир бу, фински «Калевала» я индийски поэмаш санна».

Кавказан этнограф,
академик *П.К. Услар*.

«Нохч-гІалгІайн халкъан барта кхолларалла сов нуьцкъала а, дика суртхІоттош а ю. Цуьнан цхъадолу иллеш, сказанеш, легендаш дуьненан а фольклоран тоьл-лачу кепашца юста йиш йолуш ю».

Профессор *Н.Ф. Яковлев*.

«Чулацаме а, суртхІотточу а, композиционни кепашка а диллича, нохч-гІалгІайн фольклор инзаре чІогІа хьалдолуш ю. Нохч-гІалгІайн фольклоран масех дашехъ вайна хеза генна хьалхалера аз».

Профессор *Л.П. Семенов*. «ГІалгІайн, нохчийн фольклорехъ дерриге дуьненан а мукъамаш».

Оьрсийн поэте Афанасий Афанасьевич Фете Л.Н. Толстойс яздина:

«Кху муьрехъ аса йийшира шайн хьокъехъ цхъанна а хууш доцу, сан дог-ойла тіеяххана а йолу книгаш. Иза ю Тифлисехъ арахеца йолу кавказски ламанхойх лаьцна болчу хаамийн гулар. Цу тіехъ ю ламанхойн преданеш а, поэзи а, тамашийна поэтически хазнаш а».

Л.Н. Толстой.

«Нохчийн мотт чІогІа къен хетар даржош берш, цунах цхъана а кепара кхеташ боцу нах бу. Мелхо а, и мотт, шен гІоьнца адаман ойланан уггаре а кІоргера агІонаш а йийцалур йолуш, чІогІа хьалдолуш бу».

Кавказан этнограф, Илманча
П.К. Услар.

«Нохчийн мотт уггаре а хазачу а, хьалдолчу а меттанех цхъаъ бу, нагахъ кхоччуш дика иза хууш хьо веллахъ».

Л.Н. Толстой.

«Ламанхойн фольклор Іамор, цу декъехъ нохч-гІалгІайн фольклор Іамор аьттехъа а меттигера маына долуш хилла ца Іа.

2. Орфографин шолгІа дакъа хойттина а, къаьстина а, дефисца а яздар меттан дешнашца (лексикаца) дозуш ду. Иза орфографин дакъошна юкъахъ уггаре а чолхе а, хала а, иштта мехала а, доккха а дакъа ду. Орфографин цу декъан маына дозу коьрта а, гІуллакхан а дешнаш (къамелан дакъош) къаьстина а, чолхенаш хойттина а, церан башхаллашка, билгалонашка хьаьжжина, дефисца а яз деш хиларх а, иштта орфографин **семантически (маынин) принципах а.**

3. Орфографин кхоалгІа дакъа – дош сехъадаккхар – фонетикан, морфологин бакъонийн буха тіехъ діахІоттош ду. Цуьнан коьрта билгало ю дешнаш, дешдакъош ца дохош, дешдакъошца сехъадохуш хилар. Иза дош сехъадаккхаран **фонетически билгало ю.** Цул сов, дош сехъадоккхуш, цхъайолчу меттигашкахъ дешан маынийн дакъош декъа ца магадо, масала, цхъана дешдекъах лаьтта дешхьалхе екъа ца мега, масала: діа-дел-ла, схъа-дел-ла кор. Иза **морфологин бакъонца дозуш ду.**

4. Орфографин доьалгІа дакъа – доккха элп яздар – шакъаьстина хІора предложени а, иштта долахъ цІе а билгалтъяккхаран буха тіехъ ду. Цундела и дакъа морфологица а, синтаксисца а уьйр йолуш ду. Иза чолхе, хала дакъа дац, амма иза кхоалгІачу декъал клеззиг алсам ду.

Вайн орфографин коърта йиъ принцип ю: 1) фонетически, 2) морфологически, 3) традиционно-исторически, 4) семантически (маынин).

1. Фонетически принципехъ цхъанакепара бен олуш а, хезаш а доцу дешнаш яздо олуш ма-дарра, масала: *лам, лу, аз, кад, глаз, зил, диг, газа, гали, лами, илли*. И принцип царна юкъахъ уггаре а аттаниг ю, хунда аьлча дешнаш олуш а, хезаш а ма-дарра дӀаяздича довлуш ду, уьш цхъанакепара бен олуш дац.

2. Морфологически принципехъ яздо тайп-тайпана олуш а, морфологин бакъонашка хъаьжжина яздан дезаш а долу дешнаш, масала: Ахмада юкъахъ доьхка доьхку, дихкина; оха латта оху, эхира; чӀогӀа дечиг, неӀ чӀогӀу; цӀийнан ога, тӀулг огу; йоца кетар – йоцаниг, йоцу кетар – йоцург; луйста (юкъа) хьун – луйстаниг (юкъаниг), тай луйсту – луйстург, хи чудожна, хи чу доьжна кехат. **Морфологически принцип царна юкъахъ уггаре а коьртаниг ю, хунда аьлча фонетически принцип вай лелайо коьртачу декъана морфологин бакъонашна новкъарло ца ечу барамехъ,** масала: *бат, бос, бал* (хелхаран бал) боху дешнаш фонетически принципехъ олуш а, хезаш а ма-дарра яздарца цхъаьна морфологически принципца нийса а нисло, цу принципна новкъарло еш а дац, хунда аьлча, цкъа-делахъ, и дешнаш цу цхъанакепара бен олуш а, я хезаш а дац, шолгӀа-делахъ, морфологин бакъонна (морфологически принципна) карадоьрзуш а ду. Цхъана агӀор, *бат, бос, хелхаран бал* боху дешнаш а, ботт, класс, исс, юуш йолу **балл** боху дешнаш а цхъабосса олу, вукху агӀор, и дешнаш, алар цхъаь доллушехъ, дожаршца лега а дича, дукхаллин терахье а дерзийча, царна юкъара башхо гучуйолу. Вайн меттан морфологехъ, орфографехъ хӀара бакъо ю: «Дешан чаккхенга шала мукъаза элпаш (**лл, сс, тт**) яздо, дош хийцича, чаккхенгара мукъаза элп шалхадалахъ, шалха ца далахъ, мукъаза элп цхъаь бен ца яздо». Масала: *ботт – баттах – беттанаш; класс – классах – классаш; исс – иссанах – иссанах; юуш йолу балл – боллах – баьллаш*, амма: *бат – бетах – батош; бос – басах – беснаш*; хелхаран бал – болах – кху болохъ – баьлнаш. И дешнаш цхъанакепара олуш, хезаш делахъ а, церан яздар морфологин бакъонна (морфологически принципна) карадоьрзу.

3. Традиционно-исторически принципехъ яздо хьалххе дуьйна вайн маттахъ ала долийна а, олуш а ма-дарра долу дешнаш, кхечу дешнашца аьлча, вайн матте тӀезцна а, вешан меттан а дешнаш, масала: **стака** (стакан ца яздеш), **кепек** (копейка ца яздеш), **минот** (минута ца яздеш), **яьшка** (ящик ца яздеш), **гӀомат** (хамут ца яздеш), **иту (утюг ца яздеш), синтар (суьнтар ца яздеш), туьнкалг** (туьнталг ца яздеш), **зингат** (зинтаг ца яздеш), **тептар** (таьптар ца яздеш), **искиртиг** (искаьртиг ца яздеш), **беттаса** (лунный свет), и. дӀ. кх. а.

4. Семантически (маынин) принципехъ дешнаш яздо, церан маынийн башхаллашка хъаьжжина, масала: **Дикабер** школехъ хехо ву. Султан чӀогӀа дика бер ду. **Дукхваха** юьртахъ агроном ву. *Воккхачу стага Мохьмада дешархочуьнга Ахьмаде элира: «Жима къонах, хъайгара хаза гӀиллакх гайти ахьа. Цундела хьовьга дика дош ала лаьа суна, ирс-аьтто хуьлуш, диканца дукха ваха хьо!» Асет и книга Зайнапе еша ло (даёт читать). Зайнапе и книга еша ма-еззара дика ешало (сможет читать, в состоянии читать).*

Шардар 35. ДӀаеаша кху лахара жима текст. Барта схьадийца, билгалдаьхна дешнаш хойттина а, къаьсттина а, дефисца а хунда яздина. Тетрадаш тӀе дӀаязье и текст. Схьадийца, доца шеконан мукъанаш (**а, у, и**) яздар муха ду.

ТӀЕХЬЙЙЗА ЙОӀ ЗЕР.

Мацах цкъа **цхъана йолана тӀехьийзаш хилла цхъа клант. Яхар-яра** тӀе шайн гӀуллакх даьлладу хенахъ, и йоӀ зен, цуьнга хаттар дина цу кланта, шаьш синкьераме **нисделча:**

– Нагахъ цхъана нехан **цӀен тӀехъ** хьо **хилча**, хьуна **бехке волу виъ стаг: да, деваша, марда, мардеваша** говрашкахъ уьйтӀа хӀоьттича, царах **муьлх-муьлха хьалха воссор вара** ахъ говрара?

Ела а елла, йоӀа жоп делла:

– Марда а лерина, **мардеваша** а воссор вара, да лерина, деваша воссор а вара. И шиь ас охьавоссочу заманчохъ, шаьшшиь гӀорийна вацахъ, важа шиь а вуссур ву-кх.

Шардар 36. Діаеша кху лахара «Оьзда тіеіаткъам» ціе йолу текст. Барта схьадийца, билгалдаьхна дешнаш хоьттина а, къаьстина а, дефисца а хіунда яздина. Цул сов, схьадийца, доца шеконан мукъанаш (а, у, и) яздар муха ду. Тіера схьаязье текст.

ОЬЗДА ТІЕІАТКЪАМ.

Чечанахь **дай**, **клантгий** хилла шайн декъана гуонаха **зіар-керт юцуш воллуш**. **И** керт мелла а шайн дозана арахьа а оьзна, **еш хилла цара**.

Цхьа гіуллакх а хилла, да уьйтлахьа дехьаваьлла волуш, **керта юххехула тіехболучу** новкъахула, схьа а ца хьожуш, вист а ца хуьлуш, **тіехваьлла** юьртара молла.

Ша схьавеьча, дас хаьттина кланте, **хіумма а элирий** моллас аьлла.

– **Вист а ца хилира**, – аьлла кланта.

– **Схьачуоза керт**, – омра дина дас.

Тіаккха керт ша хила **ма-еззара діайина** кхушимма.

Юхавогіуш, молла, саца а сецна, «Ирс долуш хуьлда!» – аьлла, **тіекаре ваьлла вистхилла**.

Иштта меттиг **нисъеллера Лаха-Невrehь а**. Шен дозана арахьа оьзна, керт ян хьокхий тухуш хилла **Нурадин да** Жаьнгира. Дала къайле цинйола цуьнан, эвлаяь **Іусман-Хьаьжа тіехволуш** хилла. Иза, вист а ца хуьлуш, тіехваьлла діавахана.

Жаьнгирин хіьна, сийлахь эвлаяь, вист а ца хуьлуш, діа хіунда вахана. Тіаккха цо кертана туху хьокхий, шен дозана чохьа а оьзна, тоьхна.

Юхавогіуш волу Іусман-Хьаьжа, тіех ца волуш, саца а сецна, хаза гіиллакхе **вист а хилла**, тіаккха **діавахана**. **Тіехволуш**, цо аьлла хилла:

– Ирс долуш хуьлда хьан керт!

§ 16. Доккха элп яздаран бакъонаш.

Доккхачу элпаца язйо:

1) **долахь ціерш**: *Тоута, Хьава, Зайнап, Айза, Анзор, Хеда, Зарган, Марем, Ахьмад, Мохьмад, Алма-Ата, Терк, Орга, Казбек*;

2) **бехкаман ціерш**: газетийн, журналийн, книгийн, произведенийн, колхозийн, совхозийн, заводийн ціерш; газеташ: «Республика», «Теркайист», «Даймохк», романах: «Кхолламан сизаш», «Зеламха», «Маца девза доттагіалла», журнал «Стелалад»;

3) **предложенин хьалхара дош**: *Мархех халла чекхьюьйлучу маьлхан зіаьнарша таьно кьегадора кisa санна кіайн долу башлаьмнийн кортош. (М.С.)*

4) **тіадаман а, хаттаран а, айдаран хьаьркашна а, предложенин чаккхенгахь дукхатіадамашна а тіехьа йолочу предложенин хьалхара дош**. *Мел хаза ю бляьстенан Іуьйре! Хьалххе Іуьйранна хуьлуш болчу дегіана аьхначу, могошаллина пайдечу мохан керла, шийла хіуо дара, дегі дайдеш хаалуш. Юьрта йистехула охьадьдучу чеккачу хин гловга яра хезаш. Керташкарчу бошмашкахь екачу алкханчийн шакарш а яра хезаш... Сийначу баца юкъахь хаза гора ціечу дарин а, баьццарчу хуьтан а, чилланан а басахь зезагаш. (З. Дж.)*

5) **нагахь хаттаран я айдаран хьаьркаца ма-дарра къамел чекхдолуш хилахь, авторан дош жимачу элпаца доладо, хіунда аьлча и ерриге а предложени, и чолхе предложени, шеца авторан дешнаш доцуш, кхочушхилла чекхьаьлла цахиларна, масала**: «Ткъа бляьрхиш хіунда ду, Валя?» – *гіийла велакеьжира Ханпаша. «Павел Порфирьевич, тіаьхьара Ханпаша маца вайра хьуна?» – хаьттира Турпалхочо подполковника Висаитов Мовлада. «Саша, гіуо вай!» – танкисте мохь туьйхира сирла-боьмаша месаш йолчу йола.*

6) **пачхьалкхийн правительственни хьукматийн (учрежденин) ціерш, м а с а л а**: Цхьаьнакхеттачу Къаьмнийн Организаци, Нохчийн Республикан Министрийн Кабинет, Нохчийн Республикан Дешаран министерство, Нохчийн Республикан Правительствон кабинет, Нохчийн республикан Халкъан Гулам (Народное Собрание Чеченской Республики).

7) **орденин ціерш доккхачу элпаца язйо, ткъа цу ціершкахь хуьлуш долу орден, дарж боху дешнаш кегийчу элпашца яздо, масала**: *Къинхьегаман Ціечу Байракхан орден, Ціечу Седанан орден, Даймехкан тіеман хьалхарчу даржан орден, «Сий» ціе йолу орден*;

8) **сийлахь-доккхачу исторически гіулаккхан ціеран хьалхара ши дош доккхачу элпаца яздо, масала**: *Сийлахь-боккха Даймехкан тіом*;

9) **пачхьалкхан лакхарчу органийн ціершкахь, цхьана элпах лаьттачу чолхе-дацдинчу дешнашкахь дерриге а элпаш даккхий яздо, царна юккъе тіадамаш а ца дохку, масала**: *ООН, ООН-нан Генеральни секретарь, амма: районо, районан халкъан дешаран отдел. Уьш кегийчу элпашца яздо.*

Шардар 37. Діаязье кху лахара предложенеш. Кіел сиз хьокхуш, билгалдаха даккхийчу элпашца яздина дешнаш. Схьайийца церан бакъонаш.

1. Зарганий, Маремий, Луизассий кест-кеста доьшу «Даймохк», «Теркайист», «Республика» цІерш йолу газеташ а, «Стелалад» журнал а. 2. Яхас йийшира «Зеламха» а, «Маца девза доттагІалла» а цІерш йолу романах. 3. Турпалхоша: Нурадилов Ханпашас а, Висаитов Мовлада а, Дачиев Хансолтас а, Идрисов Абу-Хьаьжас а, Магамедмирзоев Хаважис а, Бейбулатов Ирбайхана а Сийлахь-боккхачу Даймехкан тіамехь шайгара Іаламат даккхий хьуьнарш а, майралла а, турпалалла а гайтира. 4. Цхьаьнакхеттачу Къаьмнийн Организацехь (ООН-ехь) дийцаре дан юкъадаьхна дуккха а мехала гІуллакхаш дара. 5. ГІараваьллачу пулеметчикана Нурадилов Ханпашина цо тіамехь гайтинчу хьуьнаршна а, майраллина а, турпалаллина а елира ЦІечу Седанан орден а, турпалхочун Дашо седа а белира, цунна Турпалхочун сийлаллин цІе а елира.

Шардар 38. Діаеша кху лахара предложенеш, даккхийчу элпашца яздинчу дешнашна кіел сиз а хьокхуш. Схьа-йийца церан бакъонаш.

1. Нохчийн Республикан Дешаран министерствехь болх беш ю дешаран-методически а, авторски коллективан а совет. 2. ООНан Генеральни секретара кхетахонехь къамел дира. 3. Нохчийн Республикан Министрийн Кабинетехь вовшахтоьхна яра орфографически а, терминологически а, кхийолу а комиссеш. 4. Цхьаьнакхеттачу Къаьмнийн Организацин Генеральни секретарь ву.

Царах кхаа предложенин морфологически таллар кхочушде (йозанца).

§ 17. Дешан латтам (дешан хІоттам).

1. **Кхечу дашах хилла доцчух схьадалаза дош олу:** болх, лам, юрт, корта, тхьамда.

Кхечу дашах хиллачух схьадаьлла дош олу, масала: белхало (рабочий), белхахо (работник), ламанхо, ламаро, юртахо, махкахо, куьйгалла, куьйгалхо, коьрталла, тхьамдалла.

Вовших схьадевллачу дешнех гергара (я цхьанаораман) дешнаш олу: хьеха, хьехийта, хьехам, хьехар, хьехархо; деша, дешийта, дешар, дешархо; дийца, дийцийта, дийцар, дийцархо.

2. **Гергарчу дешнийн лардан юкъарчу декъах орам олу,** масала: хьеха, хьехийта, хьехам, хьехар, хьехархо, юртахо, белхало.

3. **Орамна хьалха а лаьтташ, цунна керла маьна лучу лардан декъах дешхьалхе олу:** дІаделла кор (дІатоттуш делла), схьаделла кор (схьаозош делла), схьаэца, дІайилла, тіетаса.

4. **Орамна тіехьа а лаьтташ, цунна керла маьна лучу лардан декъах суффикс олу:** чІешалг, белхало, махкахо, адамалла, кьинхетам.

5. **Дешнашна юккъе уьйр а тосуш, дешан хийцалучу декъах чаккхе олу,** масала: *Зарган коре дІахІоьттира. Иза корах арахьаьжира.*

6. **Дешан чаккхе дІаяьккхича бухадуьсучу декъах лард олу.** *Заргана Мареме еша книга елира.*

7. **Схьадовлазчу дешнийн орам а, лард а цхьаь хуьлу,** масала: кор, неІ, куьг, пен, беш, да, йоІ, кіант, воІ.

Схьадевллачу дешнийн лард орамал йоккха хуьлу, цундела схьадевллачу дешнийн лард кхаа декъах лаьтта: **орамах, дешхьалхенах, суффиксах,** амма и дерриге дакъош цхьана дашехь хила а, ца хила а тарло, масала: **дІадешарца: дІадешар** – лард, **дІа** – дешхьалхе, **деш** – орам, **ар** – суффикс, **ца** – чаккхе; **белхалочуьнца: белхало** – лард, **белх** – орам, **ало** – суффикс, **чуьнца** – чаккхе; **юртахой: юртахо** – лард, **юьрт** – орам, **ахо** – суффикс, **й** – дуккхаллин терахьан чаккхе; **дІадийцарца: дІадийцар** – лард, **дІа** – дешхьалхе, **дийц** – орам, **а** – инфинитиван суффикс, **р** – масдаран суффикс, **ткъа** – **ар** чолхе суффикс ю, **ца** – чаккхе. Цу кеппара, цхьана дашехь ши суффикс а, ши дешхьалхе а хила тарло, масала: **дІатІевемира, дІатІевахара, дІаяздайтар.** Дешан латтаман (хІоттаман) таблицехь дешнийн къестийна маьнийн дакъош кхета атта хир ду. Цундела кху лахахь вай гойтур ю дешан латтаман таблица.

Дешнийн маьнин дакъойн таблица.

Шардар 39. Дешан маынийн дакъойн таблицехь діанисде кху лахара дешнаш, дешан лард, орам, дешхьалхе, суффикс, чаккхе ша-ша къастош. Схьадевлла а, схьадовлаза а дешнаш билгалдаха.

Дешархой, дешархошца, деша, дешийта, діадешийтарца, хьеха, хьехийта, хьехарца, хьехамашца, діаяларца, схьаэцарца, діазцийтарца, белхалой, белхалошца, белхахой, белхахошца, юртахой, юртахошца.

Шардар 40. Діаязье кху лахара предложенеш. Цу предложенешкахь билгалдинчу дешнашкара лард, орам, дешхьалхе, суффикс, чаккхе ша-ша билгалтъяха. Схьадевлла а, схьадовлаза а дешнаш билгалдаха.

1. Таркхойн Шовхала жоп делла: «Баккхийчу кыйсамашкахь массарал тоьллера хлара, амма зуда тешаме яц кхуьнан, коьртахь хлума а ца лелайо цо». 2. «И зуда тешаме цахиларан хлун тоьшалла ду шун?» – хаьттина зудчо. 3. «Хлара ши клажар ю-кх!» – аьлла, хьаьрса ши клажар діагайтина Шовхала. 4. Тіаккха зудчо, шен коьртара куй діа а баьккхина, клапула-лаьржа месаш охьахецна. 5. Кхин дан хлума а ца хилла, деши-дети а, кхелина тур а, шен йо! а діаяла дезна Шовхалан. 6. Мацах юьрто а, махко а дика ціе йоккхуш цхьа къонах хилла. 7. Шемалан заманахь хилла бохуш, дуьйцу и.

§ 18. Нохчийн маттахь дошкхолларх а, дешнийн форманех а кхетам балар.

1. Дешан латтам а, дешнийн кхолладаларан кепаш а ламочу илманах дошкхоллар олу. Дошкхолларх оьрсийн маттахь словообразование олу. Нохчийн меттан діахлоттам алсамбоккхуш, тіебузуш коьрта глуглакх кхочушдо дошкхолларо, долуш долчу меттан дешнех керла дешнаш кхолларо.

Мотт кхиарца дозаделла, дешнаш тайп-тайпанчу некъашца нисло:

1) ораман (схьадовлазчу) дешнех схьадевлла дешнаш кхоллало: болх – белхало (рабочий), белхахо (работник), юрт – юртахо, Терк – теркахо, лам – ламанхо, ламаро, мохк – махкахо, деша – дешар – дешархо, мотт – моттар – моттарга;

2) дахаррий, говзаллий, илмий кхиарца керла дешнаш гучудовлу: дошам (словарь), керлахо, аьргалла, хло-марха, хенан хлоттам, клаже, ламат;

3) дешнаш вовшакхетарца чолхе дешнаш кхоллало: кхачамбацар, хло-марха (погода), кьинхетам, дегайовхо, жалу, къахьегар, кьинхьегам, цюькъа-лом, сатасар, сатохар, сагатдар, сакьерар, самукъадалар, дагахьбаллам, дегабаам.

2. Дешнаш кхолладалар а, дешнийн форманаш кхоллаялар а цхьаь дац. Цундела уьш вовшех къесто хаа деза. Цердош, билгалдош, терахьдош, церметдош, масдар, причасти дожаршций, терахьашций, классашций хийцича, цу къамелан дакъойн кхоллалуш ерг оцу дешан форма ю, керла дош дац. Хандош хенашций, терахьашций, классашций, саттамашций, спряженешций хийцича, цу хандашах кхоллалуш ерг а оцу дешан форма ю, керла дош дац, м а с а л а: кор, коран, корана, коро, кораца, корох, коре, корал, кораш; шиь, шиннан, шинна, шиммо, шинца, шиннах, шинга, шиннал; олу, эли, элира, аьлла, аьллера, олура, аьр, эр ду, эр дара, ала, алийта.

3. Дешан форма кхоллаялар, чаккхенийн гюьнца хилла ца лаш, формакхолларан суффиксийн гюьнца а нисло, масала: Хьава, Хьаваши, Хьавани, сара, сараг, клохцалг, глорза, глорзолаг, Къоса, Къосам.

Дешан форма кхуллу мухаллин билгалдешнийн даржаш кхуллучу формакхолларан суффиксаш а, масала: дика – дико – дикаха – дикахо; хаза – хазо – хазаха – хазахо.

4. Керла дешнаш кхуллу дошкхолларан суффиксаша а, дешхьалхенаша а, масала: хаа – хаам, лаа – лаам, ала – алар – алам – олийла, оху – охуна, тоьгу – тоьгуна, хутту – хуттург, жима – жималла – жимха – жимхалла, тхьамда – тхьамдалла, болх – белхало, юрт – юртахо, сиха – сихо – сихалла, атта – атто – аттала – ур-аттала, хала – хало – халалла, моз – мерза – марзо – марзодала; делла – діаделла – схьаделла (кор), члагла – діачлагла – тіечлагла (не!), деша – діадеша – діадешарца.

Дошкхоллар нохчийн маттахь кху коьртачу кепашкахь къастадо юккьерчу ишколехь:

1) керла дош кхоллало дешхьалхенийн гюьнца, масала: эца – діазца, схьаэца, охьаэца, хьалаэца; яккха – хьалаяккха, тіеяккха, діаяккха, схьаяккха;

2) керла дош кхоллало суффиксийн гюьнца, масала: лор – лоьралла, стаг – стогалла, хьеха – хьехийта, хьехар – хьехархо, хаа – хаар – хаам – хаьийла, болх – белхало – белхахо, члеш – члешалг, сара – сараг, клохцал – клохцалг, Хьава – Хьаваши – Хьавани;

3) дош кхоллало дешхьалхенийн а, суффиксийн а – шина а дешан маы́нин декъан гюьнца, масала: деша – дешар – **дlадешар** – **дlадешийтар**; дийца – дийцийта – дийцар – дийцийтар – **дlадийцийтар**;

4) лардаш вовшахкхетаран гюьнца, масала: жа́лу, синтем, синхьяам, синхаам, юьхькlам, юьхькlолла, дегайовхо, дегабаам, дагахьбаллам, кхачамбацар, йолстаг, клантстаг.

Формаххоллар нисло шина кепара: 1) чаккхенийн гюьнца; **коре**, **корах**, **кораца**; 2) формаххолларан суффиксийн гюьнца: сара – **сараг**, Хьава – **Хьаваши**, хаза – **хазо** – **хазахо**, дика – **дико** – **дикахо**.

5. Дошкхоллар хуьлу уггаре а хьалха шина кепара:

1) нийса дошкхоллар,

2) духанехьара дошкхоллар.

Схьадалазчу жимачу дашах схьадаьлла доккха дош хиларх нийса дошкхоллар олу, масала: болх – белхало, юрт – юьртахо, мохк – махкахо, чlеш – чlешалг, кlохцал – кlохцалг, сара – сараг, лор – лоралла, доттагl – доттагалла.

Доккхачу дашах, духанехьа кхоллалуш, жима дош хиларх духанехьара дошкхоллар олу, масала: **сискалгlа** – сискал (**сискалгlа** а хьакхийна, йичий бен, **сискал** хила а ца хуьлу, хlунда аьлча хьалхарниг **сискалгlа** ду (ахьар), шолгланиг цунах хуьлуш йолу сискал ю), **lаддаргlа** – lад (**lаддаргlа** хьалхарниг ю, **lад** шолгланиг ду, хlунда аьлча lаддаргlана tle тlийраг тесчий бен, **lад** ца хуьлу, иза lодан дакъа ду). Иштта духанехьара дошкхоллар нисло кху цlердешнийн а: **талмажалла** – талмаж, **недаргlа** – нуй. Дахарехь бакьдерг, харцдерг къастош, **тоьшалла** дан оьшуш меттигаш хуьлуш хилла, **тешаш** а хуьлуш хилла, тайп-тайпанчу къаьмнийн векалшна юкьахь **талмажалла** дан оьшуш нислуш хиларца **талмажаш** а хилла. Недаргlа 1-ниг ду, шолгланиг нуй бу, хlунда аьлча, недаргlаш вовшех дихкича, хуьлу нуй.

Шардар 40. Кху лахахь далийнчу дешнийн кхолладалар муха нисделла, схьадийца. Лард а, орам а, дешхьалхе а, суффикс а, чаккхе а – уьш шаьш-шаьш билгалъяха.

Цlий, цlен, цlоьлла, цlийваларца, цlеллица, цlенэскархошца, сийна, сийналла, сеналла, сийналлица, синтеме, синхаам, синхааме, керла, керлачаьрца, керлахой, керлахошца, юкь, юкьа, юкьара, юкьаралла, юкьараллашца, хьама, хьоме, хьомсара, хьомсарчуьнца, ка, кара, карахь, кана, кераюкь, куьг, куьйгалла, куьйгалхошца.

Шардар 41. Кху лахахь далийна дешнаш dlаязде. Схьадевлла а, схьадовлаза а дешнаш билгалдаха. Лард, орам, дешхьалхе, суффикс, чаккхе ша-ша билгалъяха. Иштта билгалдаккха нийса а, духанехьа а дошкхолларш.

Доттагl, доттагалла, хьаша, хьошалла, ваша, вашалла, йол, йолалла, йиша, йишийла, чlир, чlиралла, чlирхо, жима, жималла, жимха, жиманиг, хаза, хазалла, сиха, сихалла, сихо, атта, атталла, атто, сискалгlа, lаддаргlа, lад, зонтик, зонт, фляжка, фляга, корматалла, кормат, ич, иччо, иччархо, гила, геланча, dladеша, dladешарца, схьаэца, схьаэцарца, схьаэцийта, схьаэцийтарца, ха, хехо, жа́лу, дин, дошло, дошлошца, талмаж, талмажалла, гочдан, гочдайта, гочдар, гочдархо, дийца, дийцар, дийцархо, дийцийта, дийцийтар, хьеха, хьехар, хьехархо, хьехам, хьехамча, хьехийтар.

Кхузахь легор вай и цlердешнаш.

1-ра легар

2-гlа легар

Цl.	кор	бахам	верта	наб
Дл.	коран	бахаман	вертанан	набаран
Л.	корана	бахамана	вертанна	набарна
Др.	коро	бахамо	вертано	набаро
К.	кораца	бахамца	вертанца	набарца
Х.	корах	бахамах	вертанах	набарх
М.	коре	бахаме	вертане	набаре
Дс.	корал	бахамал	вертанал	набарал

3-гlа легар

4-гlа легар

Ці.	йиша	лулахо
Дл.	йишин	лулахочун
Л.	йишина	лулахочунна
Др.	йишас	лулахочо
К.	йишица	лулахочуьнца
Х.	йиших	лулахочух
М.	йишега	лулахочуьнга
Дс.	йишел	лулахочул

Дукхалин терахьехь цлерниг дожарехь **ш** тлеххетачу 1-чу легаран цлердешан хотталург дожаран цхьаллин терахьан чаккхе **-х** язйо, ткъа **-аш** тлеххетачу хотталург дожаран чаккхе **-х** язйо, ткъа **-аш** тлеххетачу хотталург дожаран чаккхе **-ах** язйо: тускар-**ш**, тускар-**х**, баха-маш, бахам-**ах**, тукар-**ш**, тукар-**х**, адам-**аш**, адам-**ах**.

2. 1-чу легаран цлердешнийн цлерниг дожаран чаккхенгахь **м, н, и, р, в, д, г, к** хилахь, лург, коьчалниг дожаршкахь орамний, чаккхенний юкъахь **а** ца яздо: хорсам – хорсам**на**, Хьасан – Хьасан**ца**, векал – векал**на** – векал**ца**, Исаев – Исаев**на**, Исаев**ца**, Ахьмад – Ахьмад**на**, Ахьмад**ца**, кердиг – кердиг**на**, кердиг**ца**, математик – математик**на**, математик**ца**, физик – физик**на**, физик**ца**, амма: физика – физик**ана**, физик**аца**.

3. Цхьана дешдекъах лаьттаху цлердешнашкахь орамний, чаккхений юккъе **а** яздо: лор – лор**ана**, лор**аца**, сом – сом**ана**, сом**аца**, топ – топ**ана**, топ**аца**, лом – лом**ана** – лом**аца**, кор – кор**ана**, кор**аца**.

4. Чаккхенгахь **н** долчу цлердешан лург дожарехь, ораман **н** а, чаккхенан юьххьера **н** а цхьанакхетарца чаккхенна хьалха **а** ца хлутту, масала: пен – пен**на**, бен – бен**на**, хен – хен**на**, лан – лан**на**, хан – хан**на**, чан – чан**на**, ин – ин**на**, бун – буь**нна**, ладнан – ладнан**на**, Хьасан – Хьасан**на**, Султан – Султан**на**.

5. Хьалхарчу легар чу йоглчу адамийн юьярчу цлерийн дийриг дожаран чаккхе **а** ца язъеш, **о** язъян еза, масала: эпсар – эпсар**о**, пурстоп – пурстоп**о**, лор – лор**о**, полковник – полковник**о**, техник – техник**о**, физик – физик**о**.

6. ШолгӀачу легаран цлердешнийн коьчалниг дожарехь, чаккхенаш **-нца, -арца** хилла ца лаш, церан вариантш а хуьлу: **-анца, -наца, -маца, -рца, -раца, -нарца**, масала: ахчан**ца**, набар**ца**, шакар**ца**, лам – ламан**ца**, лаь – лаьнар**ца**, ка – коьма**ца**, члу – члура**ца**, цле – цлар**ца**, доьхка – доьхкар**ца**.

7. Чаккхенгахь **и** долчу 3-чу легаран цлердешнийн хотталург, дустург дожарийн чаккхенаш цхьаллин терахьехь **-их, -ил**, дукхаллин терахьехь **-ех, -ел** язйо, масала: илли – илли**х**, иллил, иллеш – иллеш**х**, иллел, лами – лами**х** – лами**л**, ламеш – ламеш**х**, ламел, гали – гали**х**, галил, галеш – галеш**х**, галел, предложени – предложени**х**, препредложенил, предложениш – предложениш**х**, предложенил.

8. Чаккхенгахь **-и** долчу 3-чу легаран цлердешнийн доланиг дожаран чаккхе цхьаллин терахьехь **-ин, ду-кхаллин** терахьехь **-ийн** язйо, масала: илли**н** – илли**ийн** дешнаш, предложени**н** – предложени**ийн** дешнаш.

9. **-нч, -ч** суффиксаш йолчу 3-чу легаран а, **-хо, -ахо, -ало-** суффиксаш йолчу 4-чу легаран а цлердешнийн дийриг дожаран чаккхе цхьаллин терахьехь **-о(чо), ду-кхаллин** терахьехь **-аша, -ша** язйо: пондарча – пондарч**о**, вотанча – вотанч**о**, белхало – белхалоч**о**, белхахоч**о**, юьртахо – юьртахоч**о**; пондарчаш – пондарчаш**а**, вотанчаш – вотанчаш**а**, белхалаш**а**, белхахаш**а**.

10. ДоьалгӀачу легаран цлердешнийн цхьаллин терахьан лач дожарийн чаккхенаш кху кепара язйо – (**-чун**), **-чунна, -чо, -чуьнца, -чух, -чуьнга, -чул**: лулахо, лулахоч**ун**, лулахоч**унна**, лулахоч**о**, лулахочуь**нца**, лулахоч**ун**, лулахочуь**нга**, лулахоч**ул**.

Шардар 42. Шайн тетрадаш тӀе дӀаязде кху лахара «Шемала нохчийн къонах зер» цӀе йолчу дийцаран жима дакъа. Билгалдаьхначу цлердешнийн легарш а къастаде, церан дожарийн чаккхенаш муха язйо схьа а дийца.

1. **Шемалан** заманахь хилла и. Тлеман говзаллий, хьекъалций глараваьлла цхьа нохчийн **тлемало** хилла Шемалан **эскарехь**. Шемална тле **мурдаш** бахана. Цара аьлла: «И хьекъалдолу майра тлемало хьайна улло ваккха везара ахьа».

Шемала аьлла, тевалаве шена и тлемало. Цара кхайкхина валийна иза. Шемална хьалха длахоьттина иза.

Иза зен дагахь Шемала цуьнга аьлла, вон **кхаь** бу ша хьуна кечбинарг. Ша **цла** вохуьйту хьо: да велла хьан.

– ЭхI, **корта длабели-кх сан**, – аьлла, кхин тергал а ца дина тлемалочо шеге аьлларг.

Шардар 43. Шайн тетрадаш тле дIаязде кхул хьалхарчу шардарехь билгалдинчу дийцаран 2-гIа дакъа. Цу тIехь билгалдаьхначу цIердешнийн легарш а къастаде, церан нийсаяздаран бакъонаш а йийца.

2. Хьан **даго** и кхаь тле муха оьцур бу, ца хууш, аьллера ша хьан **да** кхелхина аьлла. Хьан велларг да вац, **ваша ву**, цIа гIуо, аьлла Шемала.

– Юртахь майрра, **доьналлица** вистхилар, дош алар дIадели-кх сан, – аьлла, кхин тергал ца дина **тлемалочо** иза а.

Хьан даго тле муха оьцур ду, ца хууш, бакъдерг ала ца хIоьттира ша, хьан елларг **нана** ю, цIа гIуо хьайна, аьлла Шемала.

– **Даг** тIера **зезаг** дуьйжи-кх сан, – аьлла, иза кхин тергалдина ца хилла цу **стага**.

Шардар 44. Цу дийцаран 3-гIа дакъа а шайн тетрадаш тле дIаязде. Цу юкъахь билгалдаьхна цIердешнаш лега а де, церан легарш билгал а даха. Схьайийца цIердешнийн легарийн а, цхьана дешдекъах лаьттаху цIердешнийн а нийсаяздаран бакъонаш.

3. Хьан даго и муха тIелоцур ду, ца хууш, бакъдерг ала ца хIоьттира ша, хьан елларг йиша ю, цIа гIуо хьайна, аьлла Шемала.

– Дехьа-сехьара гергарлонаш дIадевли-кх сан, йишин кьинхетам а дIабели-кх, – аьлла, иза а башха тергал а ца дина цо.

Ахь муха ловр ду, ца хууш, **бакъдерг** ма-дарра ала ца хIоьттира ша, хьан велларг **да** а вац, **ваша** а вац, **нана** а, йиша а яц, хьан елларг **хIусамнана** ю, **цIийннана** ю, **цIа** ваха веза хьо аьлла, вистхилла Шемал.

– **ХIусамнана** елলেখь, **тхов** тIекхетта-кх сан, хIинца сан я хIусам а, я цIа а дац, – аьлла **тлемалочо**.

ТIаккха Шемална хIъна, и **стаг** бакъволу, тешаме, оьзда дика **клант** вуй. Имама, наиб вина, шена юххеваьк-кхина хилла иза.

§ 20. Чолхечу а, цхьана дешдекъах лаьттаху а цIердешнийн нийсаяздар.

1. Муьлххачу а меттан орфографехь уггаре чолхе а, хала а лоруш ду хоьттина а, къаьстина а, дефисца а яздар. Иза орфографин семантически маьлнин принципца дозуш, уьйр йолуш ду. Цу кепара, чолхечу дешнийн нийсаяздар цуьнца уьйр йолуш ду.

Шеконан шина а дешан грамматически форма хийцалахь, уьш къаьстина яздо, шолгIа цхьа дакъий бен ца хийцалахь, уьш цхьаьна яздо, масала: 1) уьнан коржам – аннийн коржамаш, сара туху – серий детта, коран рама – корийн раманаш, гIаж туху – гIожмаш етта; 2) дегабаам – дегабаамаш, сатуху – садетта («синош детта» ца олу), жалу – жалуй («жаш Iуй» ца олу цу маьлнехь).

И бакъо шина декъе екъало: 1) шеконан шина а дешан морфологически форма хийцалахь, хаа деза: цу шина а дешан лексически маьлна ларделла, цундела уьш къаьстина яздо: коран бIаьрг – корийн бIаьргаш; гIаж туху – гIожмаш етта;

2) шеконан шина дешан шолгIа дакъий бен ца хийцалахь, уьш цхьаьна яздо, хIунда аьлча, цу шина декъан, шен-шен маьлнаш доцуш, уьш цхьаьна а кхетта, цхьа маьлна а долуш, чолхе дош кхолладелла: дегабаам – дегабаамаш, сатуху – садетта.

Орфографин семантически (маьлнин) принципехь дешнаш яздо церан маьлнийн башхаллашка хьаьжжина, масала: *Лаха-Неврехь, тхан куьпахь, вехаьш вара Дикабер (Дикабер цIе йолу стаг). Анзор дика бер ду. Иза Дукхаваха ву. Анзор, дукха ваха хьо!*

Цхьа маьлна а долуш, кхоллаелла хIуманийн цIерш цIердешнашца цхьаьна язйо: хIутосург (сеялка), йолхьо-кхург (косилка), кIаорург (молотилка), хидуьллург (ватерпас, уровень),

юкьанаюьллург (войлочная подкладка для кувшина с водой), тлобоккхург (сепаратор), тлехулатосург (аса).

2. Цхъана дешдекъах лаьтта цлърдешнаш вайн маттахь 6 кепара карадо:

1) **орам, лард цахийцалуш**: церг – цергаш, лерг – лергаш, бляьрг – бляьргаш, пен – пенаш, хьер – хьераш, говр – говраш, керт – керташ, кор – кораш; **церан яздар лард ларъеш хила деза**; церг, цергах, церге, цергаца, цергал, цергаш; лач дожарийн чаккхенаш язйо: **-ан, -ана, -о, -аца, -ах, -е, -ал** (цхь. т.); **-аш, -ийн, -ашна, -аша, -ашца, -ех, -ашка, -ел** (дукх. т.);

2) **цхъанакепарчу хийцамо ши кеп нисъеш**: лор – лораш, стом – стоьмаш, сом – соьмаш, коч – кучамаш, кад – кедаш, глаз – глезаш, бад – бедаш; **церан яздар хийцаман и ши кеп ларъеш хила деза**: коч – кучан, кучана, кучо, кучаца, кучах, куче, кучал, кучамаш; дожарийн чаккхенаш бакъонашка хъаьжжина язйо;

3) **цхъаллин терахъехь цхъана кепара, дукхаллин терахъехь кхечу кепара, аьлча а шина кепара нислуш**: беш – бошмаш, шед – шодмаш, дегI – догIмаш, ин – Iаннаш; церан яздар цхъаллин терахъан, дукхаллин терахъан ши кеп ларъеш ду;

4) **шина кепарчу хийцамо 3 кеп нисъеш**: юкь – яккъаш, хьун – хьуьнца – хьаннаш, тур – туьраца – тарраш, куп – куьпаца – каппаш, юрт – юьртаца – ярташ; цу дешнийн яздар и кхо кеп нийса ларъеш ду;

5) **орам (лард) тайп-тайпана хийцалуш**: хан, хенан, ханна, хено, хенаш; да, ден, дена, дас, деца, дай; цу цлърдешнийн нийсаяздар, халкъан маттахь олуш ма-дарра, лард тайп-тайпана хийцялар нийса лардеш ду, м а с а л а: да, ден, дас, деца, дена, дех, дега, дел, дай, дайн, дайшна, дайша, дайшца, дайх, дайшка, дайл, чан, лан, кан, ган;

6) **цлърдешнийн 6-га тайпа ду хийцадаларан кху кепара формула йолуш**:

цхь. т	дукх. т.
о, у, а, е	
е (э)	е (э)
а	

Цу формулин маьна кху кепара ду: цхъаллин терахъан цлърниг дожаран ораман -о, -у, -а, -е доланиг дожарехь е- не доьрзу, вукху дожаршкахь **а-** не, дукхаллин терахъан массо а дожарехь **е-** не хийцало, масала:

цхь. т.	дукх. т.	цхь. т.	дукх. т.
ЦI. болх	белхаш	буц	бецаш
Дл. белхан	белхийн	бецан	бецийн
Л. балхана	белхашна	бецана	бецашна
Др. балхо	белхаша	бацо	бецаша
К. балхаца	белхашца	бацаца	бецашца
Х. балхах	белхех	бацах	бецех
М. балхе	белхашка	баце	бецашка
Дс. балхал	белхел	бацал	бецел

цхь. т.	дукх. т.
ЦI. клант	клентий
Дл. клентан	клентийн
Л. клантана	кленташна
Др. кланта	кленташа
К. клантаца	кленташца
Х. клантах	клентех
М. кланте	кленташка
Дс. клантал	клентел

Билгалдаккхар. **Шед, беш**, дегI бохучу цлърдешнийн орамехь **е** я **а** муьлха аз (элп) ду хаархъама, уьш лач дожаршка даха деза, хIунда аьлча лач дожаршкахь дахдеш олуш гучудолу церан ораман мукъа аз (**е (иэ)**), цундела цу дешнийн орамехь вай, а ца яз деш, е яз до: **шед** – шедаца, **беш** – бешаца, **дегI** – дегIаца. Цу кхаа а дешан алар а, яздар а, хийцадалар а цхъабосса, цхъаь ду.

цхь. т.	дукх. т.	цхь. т.	дукх. т.
ЦI. шед	шодмаш	беш	бошман

Дл.	шедан шодмийн	бешан бошмийн	
Л.	шедана шодмашна	бешана бошмашна	
Др.	шедо шодмаша	бешо бошмаша	
К.	шедаца шодмашца	бешаца бошмашца	
Х.	шедах шодмех	бешах бошмех	
М.	шеде шодмашка	беше бошмашка	
Дс.	шедал шодмел	бешал бошмел	

	цхь. т.	дукх. т.
Ці.	дегі	догімаш
Дл.	дегіан	догімийн
Л.	дегіана	догімашна
Др.	дегіо	догімаша
К.	дегіаца	догімашца
Х.	дегіах	догімех
М.	дегіе	догімашка
Дс.	дегіал	догімел

Шардар 45. Кху лахара текстан кийсак дїаязье. Цу юкьара цхьана дешдекъах лаьтта а, чолхе а цїердешнаш легаде (дожаршца хийца). Схьайийца церан нийсаяздан бакьонаш.

1. Мацах цкъа вала воллучу **майрачунна**, **цїийндена**, юххе а хиъна, цунна **тамана** хабар дуьйцуш хилла цуьнан **цїийннана**, хьол тїаьхьа ша **маре** гїур яц, сапаргїат хилалахь бохуш. – Делхьа, зуда, ма хала дара-кх, хьох а тешна, со вала, – аьлла **цїийндас**. Цунний дайна, махала дара-кх, **туркойн гїоьнах** а тешна, соьга тїом болабайта, – ца вешаш кхоссар йира Тозуркъас.

– Суна хетарехь, Шоип бакъ лоь. Шуна хїун хета, нах – хаьттира Солтамурда.

– Бахьана леладе аьлла-кх **Дала а. Аьтто** лахарх зен хир дац. (А.А.)

Шардар 46. Кху лахара текстан кийсак дїаязье. Цу юкьахь билгалдаьхна цїердешнаш легаде. Схьайийца церан нийсаяздан бакьонаш.

2. «Иштанехьа **гїо** дийр ма дац цхьамма а. **Диканна** дуьхьал **дика** дезар ду. Ткъа вайн **ницкъ** бац и дан», – элира цо.

«**Дагций, дегаций айп** доцуш **стаг** вац, цхьа Дела воцург!» – элира Варас.

Солтамурд, шен меттара гїаьттина, тїе а веана, **Къуръан** тїе **куьг** а диллина, **Маккхална** тїаьххье дош ала кечвелира.

– Ас **дуй** буу, дуьненан **бахаман** а, я эхартахь хинйолчу **йолан** а дуьхьа сайн а, сайн **къоман** а **сий, оьздангаллий** ца йохка, **нахана тешнабехк**, **ямартло** ца ян, эшначу меттехь **бїаьр-негїар** ца тухуш, сайн са дїадала, сайн **дел-ненал** а, **йишел-вешел** а, **доьзалал** а **махкан** а, **халкъан** а **сий** лара, ас **цїий** хьанал до... (А.А.)

§ 21. Билгалдешнийн легарш а, церан нийсаяздар а.

Билгалдешнийн легарш церан форманашкий, тайпанашкий хаьжжина кьестош ду. Вайн маттахь билгалдешнийн кхоь легар ду: **хьалхарий, шолгїий, кхоалгїий**.

1. **Лач** **дожаршкахь -чу** чаккхе йолуш, **цхьанакепара хийцалун лаамаза билгалдешнаш хьалхарчу легарехь ду**, масала: лекха керт, йоккха йол, жима клант, юкьера кор, таханлера де.

Хьалхарчу легаран билгалдешнаш **лаамаза а, мухаллин а, меттиган, хенан, юкьаметтигаллин** а ду: шийла шовда, йистера кор, кхушарлера шо.

Ці.	лекха керт	йистера кор	стохкалера шо
Дл.	лекхачу кертан	йистерчу коран	стохкалерчу шаран
Л.	лекхачу кертана	йистерчу корана	стохкалерчу шарна
Др.	лекхачу керто	йистерчу коро	стохкалерчу шаро
К.	лекхачу кертаца	йистерчу кораца	стохкалерчу шарца

Х. лекхачу кертах	йистерчу корях	стохкалерчу шарах
М. лекхачу керте	йистерчу коре	стохкалерчу шаре
Дс. лекхачу кертал	йистерчу корал	стохкалерчу шарал

2. Доланиг дожарх хилла лаамаза билгалдош шолгачу легарна юкъадогӀу. Шолгачу легарехь дерш лаамаза юкъаметтигаллин а, доладерзоран а билгалдешнаш ду, масала: *аннийн керт, вешин дин, стоьмийн беш, дашо чӀуг, дарин коч.*

ЦӀ.	аннийн керт	дарин коч	йишин коч
Дл.	аннийн кертан	дарин кучан	йишин кучан
Л.	аннийн кертана	дарин кучана	йишин кучана
Др.	аннийн керто	дарин кучо	йишин кучо
К.	аннийн кертаца	дарин кучаца	йишин кучаца
Х.	аннийн кертах	дарин кучах	йишин кучах
М.	аннийн керте	дарин куче	йишин куче
Дс.	аннийн кертал	дарин кучал	йишин кучал

3. Дерриге а лааме билгалдешнаш кхоалгачу легарехь хийцало: *воккханиг, юккъерниг, аннийниг, вешиниг, стоьмийниг.* Лааме мухаллин а, юкъаметтигаллин а, доладерзоран а билгалдешнаш кхоалгачу легарна юкъадогӀу.

ЦӀ.	воккханиг	аннийниг	вешиниг	дариниг
Дл.	воккхачун	аннийчун	вешичун	даричун
Л.	воккхачунна	аннийчунна	вешичунна	даричунна
Др.	воккхачо	аннийчо	вешичо	даричо
К.	воккхачуьнца	аннийчуьнца	вешичуьнца	даричуьнца
Х.	воккхачух	аннийчух	вешичух	даричух
М.	воккхачуьнга	аннийчуьнга	вешичуьнга	даричуьнга
Дс.	воккхачул	аннийчул	вешичул	даричул

Билгалдешнийн нийсаяздаран коьрта бакъонаш кху кепара ю:

1. Шина дешдекъах лаьттаху лаамазчу мухаллин билгалдешнийн лач дожаршкахь а яз деш лардан доца мукъа элп а, масала:

ЦӀ.	йоккха йол	жима клант	лекха стаг
Дл.	йоккхачу йоблан	жимачу клантан	лекхачу стеган
Л.	йоккхачу йолана	жимачу клантана	лекхачу стагана
Др.	йоккхачу йола	жимачу кланта	лекхачу стага
К.	йоккхачу йолаца	жимачу клантаца	лекхачу стагаца
Х.	йоккхачу йолах	жимачу клатах	лекхачу стагах
М.	йоккхачу йоле	жимачу кланте	лекхачу стаге
Дс.	йоккхачу йола	жимачу клантал	лекхачу стагал

2. Шиннал сов дешдакъа долчу лаамазчу билгалдешнийн -ар, -ер, -лер суффиксашца хуьлуш йолу чаккхе -а лач дожаршкахь дӀайовш ю, цундела лач дожаршкахь иза ца язйо: юккъера ишкол – юккъерчу ишколехь, йистера кор – йистерчу корехь, юьртара хьаша – юьртарчу хьешаца, кханалера де – кханалерчу дийнахь.

3. Кхоалгачу легаран лаамечу билгалдешнийн цхьаллин терахьан дожарийн чаккхенаш кху кепара язйо: -ниг, -чун, -чунна, -чо, -чуьнца, -чух, - чуьнга, -чул, ткъа дукхаллин терахьан дожарийн чаккхенаш иштта язйо: -наш, -черан, -чарна, -чара, -чаьрца, -чарах, -чаьрга, -чарал, масала:

цхьаллин терахь

дукхаллин терахь

ЦӀ.	воккханиг	баккхийнаш
Дл.	воккхачун	баккхийчеран
Л.	воккхачунна	баккхийчарна
Др.	воккхачо	баккхийчара

К.	воккхачуьнца	баккхийчаърца
Х.	воккхачух	баккхийчарах
М.	воккхачуьнга	баккхийчаърга
Дс.	воккхачул	баккхийчарал

4. Доланиг дожарх хилла шишша я кхоккха цхъаьналела чолхе билгалдешнаш дефисца яздо: нохчийн-гIалгIайн-оьрсийн дошам (чеченско-ингушско-русский словарь), оьрсийн-нохчийн дошам (русско-чеченский словарь).

5. Дош карладоккхуш кхолладелла чолхе билгалдешнаш дефисца яздо: тайп-тайпана, дик-дика, хаз-хаза, жим-жима, керл-керла, лох-лоха, йокх-йоккха.

6. Терахьдош, цIердош цхъаьнакхетарх хилла чолхе билгалдешнаш цхъаьна яздо: бархIшеран ишкол, цхъайтташеран ишкол, пхеашеран план.

7. ЦIердош, билгалдош цхъаьнакхетарх хилла чолхе билгалдешнаш цхъаьна яздо: догцIена стаг, догдика адам, догмайра иччархо, догцIенаниг, догдиканиг, догмайраниг.

8. Шишша я кхоккха цхъаьналела мухаллин чолхе билгалдешнаш дефисца яздо: цIен-кьорза, юткъа-еха, цIен-горга, сирла-цIен, таьIна-цIен, таьIна-цIен-можа, цIен-расха.

9. Мухаллин шина декъах цхъаь къастош долу чолхе мухаллин билгалдош дефисца яздо: дика-вон (дика я вон), лекха-лоха (лекха я лоха).

10. Мухаллин барам къастош долу чолхе билгалдош а дефисца яздо: цIарула-цIен, бела-баьццара, лилула-сийна, шурула-кIайн, кIарула-Iаьржа, барула-можа.

Шардар 47. Шайн тетрадаш тIе дIаязье кху лахара предложенеш. Билгалдаьхна билгалдешнаш лега а де, церан легарш билгал а даха. Церан нийсаяздан бакьонаш схъайийца.

1. **Лекхочу** деглахь, Iаьржа маж, ерриг хотташа бехийна тIехь **кIайн** пIовтал йолуш, машшашца вихкина лаьттачу нохчочух бIаьрг кхийтира Потемкинан. (I.Г.) 2. **Ле-кхочу** лаьмнийн кура ирхъихна кIайн баххаш дара гуш **таханлерчу** хIокху **сирлачу** дийнахь доккхачу Теркана дехъара схъа. (I.Г.) 3. **Жимачу** корехула некъан **мокхачу** асанца дIахьоьжуш шен ирачу бIаьргашца а, дог-ойланца а уьш тIеуьйзуш Iара **хенаро** стаг. (I.Г.) 4. **Кхакханан** куй хъала а тоттуш, леррина хъаьжира Олхазар. (I.Г.) 5. Йоьлхуш, кIентан **йоцачу** кетар тIе биллира йоIа шен хаза корта. (I.Г.) 6. **Воккханиг** хъехар деш vara. **Стоьмийн** бешана гонаха йина **лекха аннийн** керт яра.

Шардар 48. Шайн тетрадаш тIе дIаязье лахахь ялийна предложенеш. Цу предложенешкахь къастиначу билгалдешнийн легарш билгалдаха. Схъайийца церан нийсаяздан бакьонаш.

1. Къеггина **цIеначу** стигалахула йоьдуш **таьIна-боьмашчу** басахь **йоккха** дарта яра. (М.М.) 2. Арарчу олхазаршна юкъахь а **йоккханиг** ю иза. (М.М.) 3. И тийна узам беш ерг мохо ловзо товбуц яра, шен **шийлачу** тIулгIешца готтачу бердашца къуьйсусуш, дIо генахь декаш хиш дара, **бовхачу малхаца** кьийсалуш лаьтта башлаьмнаш дара. (М.М.) 4. Малх, **шерачу арара жима** юрт сарралц дешица а кхелина, хIинца сарахь цу юьртана гена йоцчу **баьццарчу** бархатан perIa тIехъа чубузуш лаьттара. (С.Б.) 5. **Жимачу** ринжехула, **кIайн** духар а дуьйхина, Бусана араелира. 6. **Баьццарчу** аьрцнашна тIехъахь, хехь санна, лаьтта **лекха** лаьмнаш **кIайчу** вертанах хьирччинчохь лаьттара. (С.Б.)

§ 22. Терахьдешнийн кхолладалар, легар, нийсаяздар

1. Масаллин терахьдешнех кхоллало роIаллин а, шайх куцдешнаш хуьлуш долу эцаран а **терахьдешнаш**. Уьш кхоллалуш, вайн гучуйовлу церан дошкхолларан суффиксаш, цаьрца цхъаьна церан ораман аьзнийн хийцадаларан кепаш а. Цу терахьдешнийн нийсаяздар церан орамера мукъа аьзнаш хийцадаларе хъаьжжина хуьлу.

2. Терахьдешнийн кхолладалар а, церан ораман аьзнийн хийцадалар а кху кепара нисло:

1) **а (я) -о:**

бархI – борхIалгIа – борхIазза – борхIазлагIа

ткъа – ткъолгIа – ткъозза – ткъозлагIа

ялх – йолхалгIа – йолхазза – йолхазлагIа

2) **и – о, оь:**

шиъ – шолгla – шозза – шозлагla

диъ – доьалгla – доьазза – доьазлагla

пхиъ – пхоьалгla – пхоьазза – пхоьазлагla

3) **и – уь:**

исс – уьссалгla – уьссазза – уьссазлагla

итт – уьтталгla – уьттазза – уьттазлагla

4) **ий – уьй:**

шийтта – шуьйтталгla – шуьйттазза – шуьйтталгla

пхийтта – пхуьйтталгla – пхуьйттазза – пхуьйтталгla

5) **о – о:**

ворхl – ворхlалгla – ворхlазза – ворхlалгla

6) **ов – ов:**

шовзткъа – шовзткъалгla – шовзткъазза – шовзткъазлагla

7) **у – у:**

кхузткъа – кхузткъалгla – кхузткъазза – кхузткъазлагla

8) **е – о:**

бlе – бlолгla – бlозза – бlозлагla

9) **а – о (я – йо), и – уь:**

ялхитта – йолхуьтталгla – йолхуьттазза – йолхуьттазлагla

Терахьдешнаш хlинццалц схьа, орам ларбан беа бохуш, гlалат яз деш схьадалийна, м а с а л а:
ялхалгla, ялхазза, иссазза, итталгla, иттазза бохуш, яз деш лелийна.

Терахьдешнийн легар кху кепара ду. Тидам бе легочу терахьдешнийн.

Масаллин терахьдешнаш.

Цl.	цхьаъ	исс	ткъа	бlе
Дл.	цхьаннан	иссаннан	ткъаннан	бlеннан
Л.	цхьанна	иссанна	ткъанна	бlенна
Др.	цхьамма(мо)	иссамма(мо)	ткъамма(мо)	бlемма(мо)
К.	цхьаьнца	иссанца	ткъанца	бlенца
Х.	цхьаннах	иссаннах	ткъаннах	бlеннах
М.	цхьаьнга	иссанга	ткъанга	бlенга
Дс.	цхьаннал	иссаннал	ткъаннал	бlеннал

Декъаран а, роlаллин а терахьдешнаш.

Цхьал. терахь		Дукх. терахь	
Цl.	цхьацца	шолгlаниг	шолгlанаш
Дл.	цхьаццаннан	шолгlачун	шолгlачеран
Л.	цхьаццанна	шолгlачунна	шолгlачарна
Др.	цхьаццамма(мо)	шолгlачо	шолгlачара
К.	цхьаццанца	шолгlачуьнца	шолгlачаьрца
Х.	цхьаццаннах	шолгlачух	шолгlачарах
М.	цхьаццанга	шолгlачуьнга	шолгlачаьрга
Дс.	цхьаццаннал	шолгlачул	шолгlачарал

Терахьдешнийн нийсаяздар

1. Лааме масаллин терахьдош цхьаъ яздо, **цхьа** орам ларбеш, чаккхенга йишхадоран хьаьрк (ъ) дуьллуш: **цхьаъ**.

2. **Цхьаъ, шиъ, кхоъ, пхиъ** бохучу масаллин терахьдешнех цхьалхе декъаран терахьдешнаш хуьлуш, чаккхенгара йишхадоран хьаьрк (ъ) дlадовш, юьххьера мукъаза элп шалхадолу чаккхенгарчу **а**-на хьалха. **Церан алар, яздар цу кепара хила деза**, масала:

цхьаъ – цхьацца

кхоъ – кхоккха

шиъ – шишша

пхиъ – пхиппа

3. **Чолхе декъаран терахъдешнаш дефисца яздо:** виъ-виъ стаг, йиъ-йиъ книга, диъ-диъ тетрадь, биъ-биъ кьолам, исс-исс могла, вуър-вуърхитта, бер-берхитта.

4. **Чолхе-билгалза-масаллин терахъдешнаш дефисца яздо:** цхъа-ши стаг, кхоъ-виъ клант, пхи-ялх дешархо, ши-кхо кор, кхойта-вейтта стаг.

5. **Хлоттаман терахъдашна юкъахъ долу хлора дош а къаьстина яздо:** ткъе ялх, эзар ворхI бIе ткъе бархI.

6. **Ах (эха) боху терахъдош шеца долчу цIердешах къаьстина яздо:** ах мах, эха мехах, ах меттиг, эха меттигехъ, ах керт.

7. **Шех цхъана хIуманан цхъа цIе хуьлчу цIердашехъ ах (эха) боху терахъдош цхъаьна яздо:** ахгIайре, ахколони, Эхаборзе (Ассиновская станица), ахсом.

8. Цхъайттангара ткъаяссанга кхаччалц берхитта юкъалоцуш долчу чолхечу масаллин терахъдешнийн ши орам цхъаьнакхетадохъ, хьалхарчу ораман чаккхенгарчу мукъачу элпана тIехъа - **йтта**, мукъазчунна тIехъа - **итта** яздо, масала: цхъайтта, шийтта, кхойтта, дейтта, пхийтта, ялхитта, вуърхитта, берхитта.

9. **Масаллин терахъдешнаш 40, 60, 80, 100, 1000, 19 кху кепара яздо:** шовзткъа, кхузткъа, дезткъа, бIе, эзар, ткъайоьсна (хилла «ткъа», «йоьссина» боху ши дош цхъаьна а кхетта: цуьнан дукхалла, масалла йоьссина, лахайоьссина, лахъелла). ГIалгIайн маттахъ иза ду ткъеста (ткъо+яста, яьстинарг лахло, жимло, ахйоьду).

10. **Цхъалхе декъаран терахъдешнаш а хийцало терахъашца,** масала: цхъацца — цхъаццаннаш

шишша — шишшаннаш

кхоккха — кхоккханнаш

пхиппа — пхиппаннаш

Шардар 49. ДIаязье кху лахара предложенеш. Билгалдаьхна терахъдешнаш легаде. Схъайийца церан нийсаяздаран бакъонаш.

1. И дара нийсса **пхийтта** шо хьалха. (С.Б.) 2. Бусана, экхан дилхахъ а йолуш, дегIана лекхо стаг яра, ханна **берхитта** шо хир долуш. (С.Б.) 3. Хинца цкъа сан **хьалхарчу** хабаре ладогIа, тIаккха, цуьнан кхел а йина, сайн хабарш кхидIа а дуьйцур ду ас хьуна. (С.Б.) 4. Хизаран уйдоху чарх а яра, **шиъ** хьер а яра. (С.Б.) 5. Цо арахъ ялта ден-м доьра: **бархI** уьрда тIе хьаьжкIаш а, итт урд кIа а. (С.Б.) 6. Кхин а **пхи** минот хан ю хьуна. (С.Б.) 7. **Ши** лам вовшах ца кхетта, **ши** стаг вовшах-кхетта. (Кица.) 8. Тхан юьртарчу юккъерчу ишколан хлора классан а **шишша-кхоккха** кор дара.

Шардар 50. Кху лахара жима текст дIаязье. Билгалдаьхна терахъдешнаш лега а де, церан нийсаяздаран бакъонаш схъа а йийца.

1. «Яздо ас, амма яздан-м ца лаьара суна. БIаьргех хиш оьху сан, яздинарг ца го... **Ши** чов хилира Нурадилов Ханпашина: **цхъаъ** — доьхка доьхкучу, важа — хаьн тIе. Цунна чевнаш хилира 27-чу августехъ, Iуьйранна, **бархI** сахът долуш иза кхелхира. Ас сайн куьйгашца дIа а воьллира иза, сингаттамца дIа а вахара со...»

Иштта яздора цIа, Мини-тогIе, Ханпашин доттагIчо Баталов Iайндис...

Цкъа а ца лен болчу нохч-гIалгIайн турпалхошца цхъана моглара дIахIоьттира, тIам тIехъ 920 шен Даймехкан мостагI вийна волу, жимстаг-тIемало, Советски Союзан Турпалхо Нурадилов Ханпаша. Цо 12 фашист йийсаре а валийра, 7 пулемет мостагIчуьнгара схъа а яккхира. (Б.Е.)

§ 23. ЦIерметдешнийн легар, нийсаяздар.

1. **Яхъийн цIерметдешнех дерзоран цIерметдешнаш хуьлу, дош карладоккхуш, уьш дефисца яздо:** со-суо, хьо-хьоу, и-ша, тхо-тхаьш, шу-шаьш, уьш-шаьш.

Цхъаллин терахъехъ

Со — со-суо — 1-ра юьхъ

Хьо — хьо-хьоу — 2-гIа юьхъ

И — иза-ша — 3-гIа юьхъ

Дукхаллин терахъехъ

Тхо – тхо-тхаъш – 1-ра юъхъ
 Вай – вай-ваъш – 1-ра юъхъ
 Шу – шу-шаъш – 2-га юъхъ
 Уъш – уъш-шаъш – 3-га юъхъ

2. Яхъийн цѣрметдешнех даладерзоран цѣрметдешнаш кхоллало, масала:

Со – сан йиша – сайниг
 Хьо – хъан ваша – хъайниг
 Иза – цуънан да – цуънниг

3. Дерзоран цѣрметдешнех дерзоран-доладерзоран цѣрметдешнаш хуьлу, масала:

Со-суо – сан-сайдн – сан-сайдниг
 Хьо-хьуо – хъан-хъайдн – хъан-хъайдниг
 И-ша – цуънан-шен – цуънан-шениг

4. Вовшийн боху вовшаллин цѣрметдош хилла масаллин-юъхъан вайшиъ (вайша) бохучу цѣрметдашах.

5. Чолхе-карарчу предложенехъ хаттаран цѣрметдашах юкъаметтигаллин цѣрметдош хуьлу, цу предложенин шина декъан юкъаметтиг гойтуш, масала: *Иза мила ву?* (хаттаран цѣрметдош) – Суна ца хаъа, иза мила ву (юкъаметтигаллин цѣрметдош).

6. Масаллин-яхъийн цѣрметдешнаш: тхойша (тхойшиъ), вайша (вайшиъ), шуьша (шуьшиъ) шишша дош цхъаьнакхеташ, кху кепара хилла: тхо+шиъ – тхойша (тхойшиъ), вай+шиъ – вайша (вайшиъ), шу+шиъ – шуьша (шуьшиъ).

Цѣрметдешнийн легар.

Цѣ.	со	иза	шу	вай	вайниг	вайшиъ
Дл.	сан	цуънан	шун	вайн	вайчун	вайшиннан
Л.	суна	цунна	шуна	вайна	вайчунна	вайшинна
Др.	ас	цо	аша	вай	вайчо	вайшимма(мо)
К.	соьца	цуьнца	шуьца	вайца	вайчуьнца	вайшинца
Х.	сох	цунах	шух	вайх	вайчух	вайшиннах
М.	соьга	цуьнга	шуьга	вайга	вайчуьнга	вайшинга
Дс.	сол	цул	шул	вайл	вайчул	вайшиннал

Цѣрметдешнийн нийсаяздар.

1. **Со, хьо, тхо, шу** бохучу яхъийн цѣрметдешнийн хотталург, дустург дожарш, ораман мукъа аз ца хуьйцуш, орам ларбеш, яздо: **сох, сол, хьох, хьол, тхох, хьол, шух, шул.**

2. **Шу** бохучу цѣрметдешан коьчалниг, меттигниг дожарш, **шуьца, шуьга** яздо, хлунда аьлча **у**-нан кѣда аз уь ду: шу – шуьца, шуьга, ткъа **о**-нан кѣда аз **оь** ду: со – соьца, соьга.

3. **Со, хьо, тхо, шу** бохучу цѣрметдешнийн дийриг дожар кху кепара яздо: **ас, ахь, оха, аша.**

4. **Цхъабарш, наггахьбарш, цхъаццабарш, кхибарш** бохучу цѣрметдешнийн хотталург, дустург дожарш кху кепара яздо: цхъаболчарах, цхъаболчарал, наггахьболчарах, наггахьболчарал, цхъаццаболчарах, цхъаццаболчарал, кхиболчарах, кхиболчарал.

5. Лаамечу доладерзоран цѣрметдешнийн дожарийн чаккхенаш цхьаллин терахьехь **-ниг, -чун, -чунна, -чо, -чуьнца, -чух, -чуьнга, -чул**, ткъа **-наш, -черан, -чарна, -чара, -чатрца, -чарах, -чаьрга, -чарал** дукхаллин терахьехь язйо: вайниг, вайчун, вайчунна, вайчо, вайчуьнца, вайчух, вайчуьнга, вайчул; вайнаш, вайчеран, вайчарна, вайчара, вайчаьрца, вайчарах, вайчаьрга, вайчарал.

6. **Массо** а боху къастаман цѣрметдош а, вай боху юьхьан цѣрметдош а массо а дожарехь орам ларбеш яздо, масала:

Ци.	массо а	вай
Дл.	массеран а	вайн
Л.	массарна а	вайна
Др.	массара а	вай
К.	массаьрца а	вайца
Х.	массарах а	вайх
М.	массаьрга а	вайга
Дс.	массарал а	вайл

7. **Уьш, хлорш, вуьш, ишттанаш, муханаш, муьлханаш, оццулнаш, хлökkхулнаш** бохучу цѣрметдешнийн хотталург, дустург дожарш кху кепара яздо: царах, царал, хлökkхарах, хлökkхарал (кхарах, кхарал), вукхарах, вукхарал, ишттачарах, ишттачарал, мухачарах, мухачарал, муьлхачарах, муьлхачарал, оццулчарал, хлökkхулчарах, хлökkхулчарал.

8. **Хлара, важа** бохучу цѣрметдешнийн лаамазчу формехь лач дожарш шина а терахьехь кху кепара яздо: хлökkху стага, хлökkху наха (кху стага – кху наха), хлökkху зудчо – хлökkху зударша (церан цѣрниг дожар: хлара стаг – хлара нах, важа зуда – важа зударий).

Шардар 51. Тетрадаш тѣ дѣязьѣ кху лахара текст. Билгалдаьхна цѣрметдешнаш лега а де, церан нийсаяздаран бакьонаш схьа а йийца. Билгалдаха цѣрметдешнийн тайпанаш.

– **Хьо** мукъана а лехьа, Висита. **Ас** цхьа мерза яа- хлума лур ю **хьуна**.

– Баркалла, баба, со тлökkхахула воглур ву **хьо** йолчу. **Хьуна** ца эшахь, и куьйра ишколе длахьур дара **ас**, – элира кланта.

– Хьажахьа, **суна-м** хлара дицделлерий, длахьолахь хлара **хьайна** луьучу... Ой, **шуьшиь** иштта дла муха вохуйтур ву ас?

– Хlахlа, **суна хlумма** а ца оьшу. **Ас хlара** сихха ишколе длахьур ду. (Хь.С.)

Шардар 52. Шайн тетрадаш тѣ дѣязьѣ кху лахара жима текст. Билгалдаьхна цѣрметдешнаш лега а де, церан тайпанаш а, нийсаяздаран бакьонаш а схьайийца.

Цхьана коьртачу лалашонна **хьо** тѣвоьдуш, **оцу** лалашоне кхиархьама, бечу новкъахь... цхьадолу хлуманаш, тидам ца беш, дита а тарлуш ду. **Кху** тлехь наха **хьуна** олу дош тѣлетар дац **хьуна**. Эхь дац кху тлехь **хlумма а. Хlара** хьанал некъ бу.

Сахуьлу седарчий уьдуш дара. Синбилгало гучуйолуш лаьттара. лабдулла **шен** хлусаме цла вирзира. **Шайшинна** биллина хиллачу меттахь цѣначу дагца, хьаналчу ойланца паргlат набарна вижира иза...

Шардар 53. Дѣязьѣ кху лахара жима текст. Билгалдаьхна цѣрметдешнаш лега а де, церан тайпанаш а, нийсаяздаран бакьонаш а схьайийца.

1. **Цхьа а** вист ца хуьлуш, мелла а хан елира. Къамелан паргl шѣгахь хилар лабдуллина хаьара.

– Дика ойла а еш, ладоглахьа, Ахьяд, тховса **оха хьайна** тлѣдеанчу глуклакхе,– аьлла, дlадолийра лабдуллас... – Ас доцца а, ма-дарра а дуьйцур ду **хьуна** тховса тхьаш **кхуза, хьан** цѣн тѣ деана глуклакх. (М.Я.)

2. **Со а, сан** накъост а селхана **шуьга** веанера. **Шуьца** хьошалла а, гергарло а дезаш вара **иза**. Ишколехь кегийрхошца бен болх дукхабеза **цунна. Иза шуна** вовзийта а, цуьнца шуьга хьошалла тасийта а лаьара **суна**. (Хь.С.)

§ 24. Хандешнийн хенийн чаккхенаш нийсаязъяр.

Нохчийн маттахь хандешан хенаш ю: 1) карара, 2) хинцца яхана, 3) гуш яхана, 4) яхана, 5) хьалха яхана, 6) ихна, 7) хила мега хан, 8) хин йолу хан.

1. **Дар я хилар къамел дечу хенахь хуьлуш хилар гойтучу хенах карара хан олу:** доьшу, яздо, шелло, йохло.

2. **Дар я хилар хинцца дукха хан йоццуш хилла хилар гойтучу хенах хинц-яхана хан олу.** Цунна хьалха маьница хинц боху дош ала мега, масала: хинц эли, дийци, хези.

3. **Дар я хилар дуьйцуш волчунна гуш я хезаш хилла хилар гойтучу хенах гуш-яхана хан олу.** Цунна хьалха маьница суна а гуш, суна а хезаш боху дешнаш ала мега, м а с а л а: суна а гуш, суна а хезаш элира, яздира, дийцира цо; арахь шелъелира, малъелира.

4. **Дар я хилар къамел дале хьалха хилла хилар гойтучу хенах яхана хан олу:** яздина, дешна, шелъелла, малъелла, йохъелла, хьагъелла.

5. **Дар я хилар хьалххе хилла хилар гойтучу хенах хьалха яхана хан олу:** яздинера, дешнера, аьллера, шелъеллера, йохъеллера, хьагъеллера.

Хьалха яханчу хенан хандашна хьалха хьалххе боху дош хлотто мега: хьалхе аьллера, хьалххе яздинера, хьалххе хезнера, хьалххе дийцинера.

6. **Дар я хилар дукхазза а хилла хилар а гойтуш, хан хаьдда чекхъяьлла йоцуш, хан еха длаохуш хилла хилар гойтучу хенах ихна хан олу.** Кхечу дешнашца аьлча, хан цкъа длаяхана хилла ца лаш, дукхазза а длаихна хилар гойтучу хенах ихна хан олу: вогура, яздора, гора, лара, доьшура, дуьйцура, шеллора, вохлора. Цу хенан хандашна хьалха маьница хийлазза, дукхазза а боху дешнаш хлотто мега, масала: дукхазза а гора, яздора, хийлазза дуьйцура, лара.

7. **Цхъана дашах лаьтташ а, хила а, ца хила а мегаш долу шеконан маьна луш а йолчу йоглчу хенах хила мега хан олу:** Тахана ца воьдуш, кхана глор со цига.

8. **Шина дашах лаьтташ а, шеко йоццуш хила дезаш лору дар я хилар гойтуш а йолчу йоглчу хенах хин йолу хан олу:** Со кхана билгал вогул ву цига.

Хандешан хенийн чаккхенаш кху кепара язйо:

1) карарчу хенан – **-у, -а:** вогу, доьшу, узу, уьду, юцу, юьлу; лаьтта, хеза, лема, хьийза;

2) хинц яханчу хенан – **-и, -ий:** леми, ламий, хези, хазий;

3) гуш яханчу хенан – **-ира, -ийра:** лемира, ламийра, хезира, хазийра;

4) яханчу хенан – **-ина, -ийна, -на, -ла, -да, -та, -тла:** лемина, ламийна, керчина, карчийна, дешна, аьлла, едда, яьтта, яьттла;

5) хьалха яханчу хенан – **-инера, -ийнера, -нера, -лера, -дера, -тера, -тлера:** леминера, ламийнера, дешнера, аьллера, хаьддера, еддера, яьттера, яьттлера;

6) ихначу хенан – **-ура, -ара, -ора:** вогура, дуьйцура, лемара, лаьттара, гора, яздора, шеллора, йохлора;

7) йоглу хин йолу хан хила мегчу ханна глонан хандош тлеххетарца хуьлу, м а с а л а: вогул – вогул ву, хезар – хезар ду, лур – лур ю, лемар – лемар ду.

1. **Карарчу хенан орамехь балдийн мукъаниг (о, оь, у, уь, ю, юь, ой, ов) хилахь, цуьнан чаккхенга балдийн мукъа элп -у яздо:** доьшу, узу, луьллу, юлу, юьлу, юьллу, юьйцу, хьовсу, гойту.

2. **Карарчу хенан орамехь балдийн доцу мукъаниг (аь, е, из, ий, ев, аьв) хилахь, цуьнан чаккхенга балдийн доцу мукъа элп -а яздо:** хаьа, лаьа, лема, цийза, вевза, хьаьвза, терса, тиэrsa.

Шардар 54. Массо а хенашках даязье кху лахара хандешнаш. Церан чаккхенаш, сиз а хьокхуш, билгалъе. Схьайийца церан нийсаяздан бакъонаш.

лема, ламадо, керча, керчайо, хотту, хоьтту, хьожу, хьоьжу, хьовсу, хьуйьсу, лоллу, лоьллу, лохку, лоьхку, йоду, уьду, терса, тиэrsa, луьллу, лохку, узу, туду, туьду, юьлу, юьллу, юлу, юцу, лаьтта, хьаьа, хаьа, лаьа, хеза, хьийза, хлутту, хлуьтту.

Шардар 55. Даязье кху лахара жима текст, массо а хенашца хийца билгалдаьхна хандешнаш. Схьайийца нийсаяздан бакъонаш. Дукхатламадийн метта хила деза элп дилла.

Деттара догла, хьоькхура мох, глерглар Терк.

Воккхастаг цигахь иштта хиьна лаш, буйьса а дикка кларгъелира, мох а мелла а гелбел...ра, цул таьхьа дукха хан ялале, дуьне эккхийта санна, члогла стигал а кьевкъина, догла а цлехъана сец...ра.

ловраш а екара, Терк а угура.

Иштта **длаел...ра** кхин а клеззиг зама. Воккхастаг **глаьтт...ра**. Иза берда йистехула **хьалатекх...ра**. Хлора синтар а, тлехула глулч таса дезаш долу массо ор а, глорза а шена глеххьа новкъа хиллехь а, хлинца, болар ца сацош, **длавоьд...ра** иза (I.M.)

§ 25. Хандешан спряженеш, церан нийсаязъяр

Хандош терахьашций, хенашций, классашций, саттамашций хийцадаларх *спряжени* олу. Нохчийн маттахь спряженеш, церан кепаш, башхаллаш къестайо карарчу хенан ораман, чаккхенан балдийн мукъачу аьзнийн цхьаьнадаран (гармонин) буха тлехь.

Вайн маттахь ши спряжени ю:

1) 1-ра спряжени карарчу хенан **-у** чаккхе йолуш: олу, доьшу, узу, хуьлу, юлу, юьлу, хьовсу, гойту;

2) 2-гла спряжени карарчу хенан **-а** чаккхе йолуш: лаьтта, хеза, вевза, цлийза, хьийза, хьаьвза.

1. Карарчу хенан орамехь балдийн мукъа элп (о, оь, у, уь, уьй, ю, юь, юьй, ов, ой) хиларца чаккхенга балдийн мукъа элп **-у** хлуттучу хандешан спряжених *хьалхара спряжени* олу, масала: вогу, воьду, хлутту, луьллу, югу, юьллу, юьйцу, хьовсу, гойту, хьовзу, лойту.

2. Карарчу хенан орамехь балдийн доцу мукъа элп (аь, аьв, е, ев, ий, из) долуш, чаккхенга балдийн доцу мукъа элп **-а** хлуттучу хандешан спряжених *шолгла спряжени* олу, масала: лаьа, хаьа, лена, лема, хьаьвза, вевза, хьийза, кхийда, терса, тизьрса.

Хандешан карарчу хенан орамехь балдийн мукъа аз хилча, чаккхенга балдийн мукъаниг хлуттуш, орамехь балдийн доцу мукъаниг хилча, чаккхенга балдийн доцу мукъаниг хлоттаран гиллакхах нохчийн маттахь мукъачу аьзнийн цхьаьнадар, оьрсийн маттахь уподобление гласных, грекийн маттахь мукъачу аьзнийн гармони, латийнийн маттахь мукъачу аьзнийн ассимиляци олу.

3. Инфинитиван орамера мукъа аз карарчу хенан орамехь хийцадаларе диллича, хандешан хьалхарчу спряженин бархI кеп ю:

1) **а – о:**

ала – олу,

ара – ору,

аха – оху,

хьажа – хьожу,

хатта – хотту;

2) **ай – ой (яй – йой):**

гайта – гойту

кхайкха – кхойкху

лайта – лойту

лайта – лойту

байта – бойту

яйта – йойту

вайта – войту;

дайта – дойту;

3) **из (э, е) – оь:**

эца – оьцу

эша – оьшу

деша – доьшу

леха – лоьху;

4) **и – уь (ий – уьй):**

ида – уьду

дийца – дуьйцу

лилла – луьллу

хийца – хуьйцу

вига – вуьгу

лийча – луьйчу

хила – хуьлу;

хьийса – хьуьйсу;

5) **о – у:**

оза – узу

кхолла – кхуллу

хотта – хутту, хлотта – хлутту;

6) **о – оь:**

мотта – моьтту

тоа – тоьу

хоа – хоьу

тола – тоьлу;

7) **ав – ов:**

хъавса – хъовсу
 лавша – ловшу
 къовса – къовсу
 хъавза – хъовзу;

Билгалдакхар. Дифтонг **ав**,
ов вовших къасто а,
 нийса язъян а дукха хала ю
 аьлла, нийса йоццушехъ, диф-
 тонг **ав** йоглчохъ а **ов** язъян
 магийна: хъовса – хъовсу, лов-
 ша – ловшу, къовса – къовсу,
 ловза – ловзу.

8) **у – у (ю – ю)**

угла – угу
 худа – худу
 вуза – вузу
 дуца – дуцу

юца – юцу
 юха – юху
 юла – юлу
 юкъа – юкьу.

4. Инфинитиван орамера мукъа аз карарчу хенан орамехъ хийцадаларе диллича, хандешан шолгачу спряженин ялх кеп ю:

1) **а – аь:**

латта – лаьтта
 хаа – хаьа
 лаа – лаьа
 хъаа – хъаьа

4) **ав – ев:**

вавза – вевза
 давза – девза
 тавжа – тевжа
 цлавза – цлевза

2) **а – е:**

лама – лема
 лала – лела
 хаза – хеза
 лана – лена

5) **ий – ий:**

хьийза – хьийза
 цийза – цийза
 кхийда – кхийда
 сийса – сийса

3) **ав – аьв:**

хъавза – хъаьвза
 лавжа – лаьвжа

6) **из – из (е – е):**

къизга – къизга
 тиэrsa – тиэrsa
 хьизрча – хьизрча
 кизрча – кизрча

5. Хъадаран хандешнаш хъалхарчу спряженина юкъадоьлху, м а с а л а:

1) **а – о; ой – уьй:** алийта – олуьйту

2) **ав – ов; ий – уьй:** хъавсийта – хъовсуьйту

3) **ай – ой; ий – уьй:** кхайкхийта – кхойкхуьйту

4) **из – оь (э, е – оь); ий – уьй:** дешийта – доьшуьйту
 эцийта – оьцуьйту
 хьехийта – хьоьхуьйту

5) **и – уь; ий – уьй; ий – уьй; ий – уьй:** вигийта – вуьгуьйту
 дийцийта – дуьй-

цуьйту

6) **о – у; ий – уьй:** оллийта – уллуьйту

кхоссийта – кхуссуьйту

7) **у – у (ю – ю); ий – уьй:** углийта – угуьйту

юлийта – юлуьйту

Билгалдакхар. Хъадаран хандашо 2-чу спряженин хандош 1-чу спряженига дерзо тарло, масала:

къага – къега – къагийта – къогуьйту
 хьийза – хьийза – хьийзийта – хьуьйзуьйту
 вавза – вевза – вавзийта – вовзуьйту
 къега – къага – къегийта – къоьгуьйту.

Шардар 56. Діаязде кху лахара хандешнаш шина формехъ: 1) хандешан билгалзачу формехъ, 2) карарчу хенан формехъ. Билгалъяха спряженеш а, церан кепаш а.

Ала, аха, хъажа, хъежа, хъовса, хыйса, лалла, лелла, лахка, лехка, хатта, хетта, гайта, лайта, байта, яйта, эца, эша, деша, лаха, леха, ида, илла, хила, йига, дийца, хийца, лийча, оза, кхолла, хотта, хлотта, восса, вола, мотта, тоа, хоа, ловша, къовса, хъовза, угла, худа, вуза, дуца, юца, юла, юкъя, юза, хаа, лаа, латта, хъаа, вовза, цавза, товжа, лама, хаза, лала, лапа, хъовза, ловжа, хыйза, цийза, сийса, кхийда, кховда, тиэrsa, киэрча, хъиэрча, шиэрша, къиэга, алийта, дийцийта.

К е п: **ала** – **олу** (1 спр., 1 кеп)

алийта – **олуьйту** (1 спр., 1 в IV а кеп)

лама – **лама** (2 спр., 2 кеп)

Шардар 57. Хандешнашна кел сиз а хьокхуш, къовларшна юкъяхь спряжени а, цуьнан кеп а гойтуш, даязде кху лахара кицанаш.

1. Нехан динара хотталахь вуссу. 2. Цхъа де цхъаьнгахь ца лаьтта. 3. Стаг вовза лаахь, цуьнан уьйрашка хъажа. 4. Биъ ког боллушехь, говр а йолу гал (галиолу). 5. Кепаш тера йолу кибарчиг. 6. Керлачу норо нехаш цена йоху. 7. Къеначу барзо ши уьстаг баьхьна. 8. Маха леллачула тай а лизла. 9. Хийистехь ваьхначунна хин гечо девза. 10. Хьер йиллале кларклар йиллина. 11. Черо хи чохь клорга меттиг лоху. 12. Шехеннахь вижнарг кхаа вонах ваьлла, шехеннахь глаьттинарг кхаа диканах кхийна. 13. Мехкан доьчу эро цхьогал ца лаьцна. 14. Цийнах идда бежана берзан бага дахана. 15. Вокхачо аьлларг динарг доько ца ваьлла. 16. Коьртехь хьекьал ца хилча, когаша кхъаьоьгу.

§ 26. Нийса йоцу спряжени.

1. **Цхъана дешдекъах лаьттаху а, чолхечу а хандешнех нийса доцу хандешнаш олу**, масала: ян – йо, зен – зох, лен – лох, тен – тоь, лан – ла, яздан – яздо, шелвала – шелло, вохвала – вохло, шелван – шелво, вохван – вохво, ламон – ламадан – ламадо, кечдан – кечдо.

2. **Нийса доьчу хандешан спряжених нийса йоцу спряжени олу**. Кхечу дешнашца аьлча, **цхъана дешдекъах лаьттаху а, чолхечу а хандешнийн спряжених нийса йоцу спряжени олу**, масала: тан – тов, лан – лов, тен – тоь, лен – лох, лан – ла, яздан – яздо, сихвала – сихло, шелъяла – шелло, мацвала – мацло, хъагъяла – хъагло.

Шардар 58. Даязье инфинитиваш (хандешан билгалза кепаш), карарчу хене а ерзош, къовларшна юкъяхь спряженеш а гойтуш.

Ара, лама, ламо, лапа, карча, карчо, хьарча, хьарчо, къаста, къасто, шарша, шаршо, лаха, лара, хъаха, хъеха, деша, яздан, шелвала, вохвала, хъаввала, мацвала, хъажа, хатта, ян, тан, зен, лан, ян (йов), ян (йоглу), ган, тен, лен, лен, дийца, кхийса, лийча, хила.

К е п: **ара** – **ору** (1 спр., 1 кеп)

лен – **лоь** (нийса йоцу спряжени)

Шардар 59. Тетрадаш тле даязде кицанаш. Билгалдаьхначу хандешнийн спряженеш билгалъяха. Кицанийн маьнаш дийца.

1. Йохье даьлла эппаза туьмане **кхъаьчна**. 2. Зулам лоьхург вонах ца **ваьлла**. 3. Совлатана беллачу динна бага ма **хъежа**. 4. ловдалниг, хье мел вин, **ловдалволу**. 5. Доттагала **худо** лиьча, нуьйран хлоь **бехна**. 6. Къуьнна ша санна волу къу вевза. 7. Ша буьйш, дехко а юхку цергаш. 8. Шен кетлахь нлаьна а **хуьлу** майра. 9. Баьргаш боьчунна нехан баьргара клай **гина**. 10. Стаг тоьлла ву алий, хъайн бакьо ма **йита**. 11. Ла мел дийги, татанаш сов хеза. 12. Деца къамел ма **де**, нана **юкьалелеае**. 13. Цларца бегаш а ма **бе**, хих а ма **теша**.

§ 27. Куцдош, цуьнан тайпанаш, нийсаяздар.

Даран, хиларан билгалонаш гойтучу къамелан декъах куцдош олу. Тахана де хаза ду. Селхана реглаьх догла деара. Заргана йоза хаза яздо. Заргана Маремна совлатана книга елира.

Маьнашка диллича, куцдешнийн тайпанаш кху кепара ду:

1) **хенан**: сарахь, сарале, сарралц, делкъехь, делкъале, делкъалц (маца? мацале? мацалц?);

2) **меттиган:** кхуза, кхузахь, кхузахьа, кхузахьара, кхузахула, кхузахьахула, кхузара, кхузалц (мича? мичахь? мичахьа? мичахьара? мичахула? мичахьахула? мичара? миччалц?);

3) **бахьанин:** шелонна, йовхонна, куралла, жималла, сонталла, дикалла, хазалла, халалла, цундела (хлунда? мича бахьанина? хлун бахьана долуш? мича бахьаница?);

4) **лалашонан:** совглатана, безамана, тамана, синтемана, гиллакхана, тешамана, закълтана, хлуттаренна, забарина, йохьана, гюьнна, юхьдагна, декхарина (мича лалашонца? хлун лалашо йолуш? мича лалашонна? стенна?);

5) **мухаллин я даран суьртан:** чехка, меллаша, хаза, дика, цлена, нийса, говза (муха? мича кепара?);

6) **масаллин, бараман:** дукха, клезиг, шорта, дукхазза, хийлазза, шозза, кхузза, доьазза (мел? м о с а з з а?).

Куцдешнийн нийсаяздар.

1. Дош карладоккхуш кхолладелла чолхе куцдешнаш дефисца яздо, масала: кест-кеста, сар-сарахь, шар-шарахь, юх-юха, тлаьхь-тлаьхьа, юкь-юкьа, бес-бесара, тайп-тайпана, дукхе-дукха, сих-сиха.

2. **Цхьа** боху дош тлехтарца кхолладелла чолхе куцдешнаш цхьаьна яздо: цхьаклезиг, цхьажимма, цхьабосса, цхьатера, цхьатерра, цхьанаггахь.

3. Азтардаран айдардашах, дош карладоккхуш, кхолладелла чолхе мухаллин куцдешнаш дефисца яздо, мас а л а: лап-липпехь, гап-гиппехь, дап-диппехь, кьарш-кьиршшехь, кларс-кларссехь.

Билгалдакхар. **Дукха, клезиг** бохучу дешнех, цлердашца уьйр хилахь, билгалза масаллин терахьдешнаш хуьлу, хандашца уьйр елахь, масаллин куцдешнаш хуьлу, м а с а л а: **дукха** книгаш, **клези** книгаш, **дукха** дуьйцу, **клези** дуьйцу.

4. Цлердош а, мукъаза элп шалхадолуш тлехтета хандешан кеп а цхьаьнакхетарх хилла чолхе куцдешнаш дефисца яздо: ког-хецца, бляьрг-хлюьттина, лерг-таллийна, нуй-хьяьккха, нуй-хьяьккхина.

5. **Кхушара, цундела, шехеннахь** боху чолхе куцдешнаш цхьаьна яздо: **м а ц а?** – кхушара, **м у ь л х а ч у** шарахь? – кху шарахь.

6. **Аьлла** боху дош тлехтарца кхолладелла чолхе куцдешнаш дефисца яздо, м а с а л а: **тлоф-аьлла** длатилира, **тоф-аьлла** лаь глаттира, **гап-аьлла** букъа тле куьг туьйхира, **тап-аьлла** длатийра, **парт-аьлла** хьалаиккхира, **дап-аьлла** яьшки тле хлума туьйхира.

Шардар 60. Шайн тетрадаш тле длаязье кху лахара предложенеш. Билгалдаьхначу куцдешнийн тайпанаш а, церан нийсаяздаран бакьонаш а схьайийца.

1. Дешархоша шайн экскурси **члогла хаза** длаяхьхира **тахана**. 2. **Берах** лела ваьлла воккхастаг, са а хаьдда, велла. (Кица.) 3. Декъачу лаьттах духдуьйлучу шовдано **меллаша, гловглане** еттара шен тулгеш. (Л.) 4. **Бляьста хьуьнхахь** хаза дара. 5. **Суьйранна** болх сацо кхо сахьт дара. 6. Ков **цлеххьана** дладелладелира. 7. **Кхушара** ла шийла деанера. 8. **Иштта** дладахара ши шо. 9. **Шелонна** шаш лелхара. 10. Луиза **цлехьа** яхара. 11. **Йовхонна** злакарш а глаттийна, тлемаш а охкийна, лаьттара котамаш. 12. Заргана шен доттагчунна Таисина **совглатана** книга елира.

Шардар 61. Длаязье предложенеш. Билгалдаьхначу куцдешнийн тайпанаш кьовларшна юкьахь билгалдаха. Схьайийца церан нийсаяздаран бакьонаш.

1. **Къаьсттина** дукха адамаш хуьлу **кхузахь сарахь**. 2. **Аькха кхузахь** болчу нехан уггаре а самукъане меттиг ю хлара. 3. **Кхуза** лийча а, садала а дуккха а дешархой боглу. 4. **Кхузахь**, хлораннан а бохург санна, **керташкахь** стоьмийн бошмаш ю. 5. Хин **чехкалла** цунна тлехула гила-кема лелалуш дац. 6. Луиза а, Хеда а **ехха уьйтлахь хлюьттина** лаьттира. 7. Луизаглар **бехха уьйтлахь хлиттина** лаьттира. 8. **Селхана реглахь** догла деара. 9. Марема а, Заргана а кест-кеста керла книгаш **дукха** йоьшу. 10. **Кьарш-кьиршшехь** кегий дечигахь кегийора цара. 11. **Шехеннахь** а, **сих-сиха** а хи ца тохахь, длайийна наьрсаш, помидораш **дика** хир яц. 12. И клант **тлоф-аьлла** чехка длатилира.

§ 28. Дештлаьхье а, цуьнан нийсаязъяр а.

Лач дожарехь долчу цлердешан а, цуьнан маьннехь лелачу дешан а кхечу дацца йолу юкьаметтиг гойтучу глуплакхан къамелан декъах дештлаьхье олу. *Дитташ тлехь* хаза олхазарш дека.

1. Дештлахье (поспелог) дешхьалхенах (приставкех) къасто хаа деза. Дешхьалхе (приставка) дешан дакъа бен дац, цундела иза дашца цхьаьна язйо, масала: *Хи чудожна* (гамхделла, лахделла, жимделла). *Йола меллаша кор дладиллира. Схьавоглучу дешархочо, шегахьа схьаозош, не! схьайллира.*

2. Дештлахье (оьрсийн предлоган метта йолу вайн послелог), къамелан дакъа ду, цундела иза къаьстина язйо, масала: *Хи чу доьжна кехатах дина жима кема. Бешарчу дитташ тлехь олхазарш дека. Луьйранна баца тле диллина сирла тхи дара. Класа чохь тийна дара. Заргана шен книгаш книжни шкафа чу ехкира.*

3. Нагахь дешхьалхе хандашна тлехьа нислахь, иза къаьстина язйо, масала: вола **чу** (чувола), эца **схьа** (схьаэца), йилла **дла** (длайилла).

4. Дешхьалхе къаьстина язйо, нагахь цунний, орам- ний юккье дакъалгаш **ца, ма, а** нислахь, масала: **схьа**оьцу – **схьа ца** оьцу, **схьаэца** – **схьа ма** эца, **схьа а** эца, **дла**вахара иза.

Шардар 62. Даязье кху лахара предложенеш. Къовларшна юкъахь билгалъяха дештлахьенаш а (поспелогаш), дешхьалхенаш а (приставкаш). Схьайийца церан нийсаязъяран бакъонаш.

1. Арсби сийначу бай **тлехь охьахиъна** лаш вара. (С.А.) 2. Каметас кора **тле** йиллира шекъадуттург. (И.Г.) 3. Бено юха а вагон чу нисвелира. (С.А.) 4. Йола чогла куьг лецира Бенон, тлаккха тамбур чу елира иза, **охьайосса** кечъяла. (С.А.) 5. Хи **чудожна** (гамхделла, лахделла). 6. Зарганан карара лента хи чу доьжна. 7. Лохачу, шийлачу барака **чохь**, ча **тлехь**, луьллур клант. 8. Вагонан нелара тлеххула, фонара чохь, гийла богура чурам. 9. Буьйсанна пеша **тлехь** клур туьйсу чиркх летабора ас. 10. Йоккхастаг берийн ца **чу** йижа яхара.

Шардар 63. Кху лахара предложенеш шайн тетрадаш тле даязье. Къовларшна юкъахь дешхьалхенаш, дештлахьенаш билгалъяха. Схьайийца церан нийсаязъяран бакъонаш.

1. Бенос лакхарчу полки **тлехь** билет длакховдийра. (С.А.) 2. Лакхарчу полки **тлехь охьахиъна** лаш йол гира цунна. (С.А.) 3. Корехула **чухь**оькхучу мохо вагон **чохь** чан яккхира. (С.А.) 4. Юрта **йистехула охьадоьдуш** долу хи, гуьйранна гамхделла, **чудуьйжира**. (С.А.) 5. **Хинца клелхьарвели** хьо. 6. Хьайна даккхий цюгарчий, яккхий кхесаршший йолу дой **тлаьхьакхиа** доьлча, моха **дуьхьал**, сира дой **тлаьхьакхиа** доьлча, жагли **тлехула** хлунда хоххура и говр? 7. Сира дой жагли **тлехула** ца идало, хлунда аьлча церан бергашна **клелхьара** члегардигаш дуткий ду. 8. Даккхий цюгарчий, яккхий кхесарш йолу дой моха **дуьхьал** идалац, хлунда аьлча цу цюгарчаший, кхесарший мох лъоцу. 9. Чохь дакхийна дой, хье **тиера** даьлахк юткъа йолуш, кеста хье чу малх а кхочий, малхана дуьхьал идалац. (Н.Ф.)

§ 29. Хуттургаш, церан тайпанаш нийсаязъяр.

1. Дешнаш я предложенеш вовшех хуттучу къамелан декъах **хуттург олу**. *Зарган а, Марем а, Луиза а ишколе яхара.* Цу предложенешхь а бохучу хуттурго дешнаш вовшех хутту. Луьйранна малх схьа а кхийтира, дуьне серла а делира. Цу шолгачу предложенешхь а хуттурго ши предложени вовшех хутту.

Хуттургаш уггаре а хьалха шина кепара ю:

- 1) цхьаьнакхетаран хуттургаш,
- 2) карара хуттургаш.

Цхьаьнакхетаран хуттургаш предложенин цхьанатайпанарчу меженашкахь а, чолхе-цхьаьнакхеттачу предложенешкахь а лела, м а с а л а: *Луиза а, Зарган а, Марем а дешар дика ламош ю. Малх мархашна тлехьа къайла а белира, араь кхоьлина дла а хюьттира.*

II. Цхьаьнакхетаран хуттургаш еа кепара ю:

- 1) дозаран хуттург **а**: *Бирлант а, Саламат а ишколе яхара;*
- 2) къасторан хуттург **я**: *Бирлант я Саламат ишколе яха еза (цу шиннах цхьаь);*
- 3) дуьхьалара хуттургаш: **амма, ткъа, делахь а, хлетте а, бакъду, цхьабакъду**: *Арахь ло дара, амма сов шийла яцара; Арахь екхна яра, делахь а дукха йовха яцара;*
- 4) довзийтаран хуттург (ш) – (пояснительный, разъяснительный союз) **аьлча а вуьшта аьлча**: *Шовданан йисте хи мала беанера гала, аьлча а стен сай.*

III. Карара хуттургаш а еа кепара ю:

- 1) бахьанин хуттург **хлунда аьлча**: *Ахьмад тахана ишколехь вацара, хлунда аьлча иза юьрта ваханера;*
- 2) бехкаман хуттургаш: **нагахь, нагахь санна**: *Нагахь стаг вовза лаахь, цуьнан уьйрашка хьажа;*

3) дустаран хуттург **санна**: *Дуьне дуьтуш длабузу дашо малх санна, юрт юьтуш юьртаха кьаьстира и Мадин Жаьммарза;*

4) кхеторан хуттургаш: **аьлла, бохуш** (изъяснительные союзы: что, чтобы) *Заргана ша а, шен йишас Марема а йоьшур ю аьлла, библиотекера еша керла книгаш еара; Луизас, ша ишколе йоьдуш, шега хоуьтур ду бохуш, Марем цуьнга хьоьжуш Iаш яра.*

Хуттургийн нийсаязъяр.

1. Предложенехь хуттургаш кхечу дешнех кьаьстина язйо, масала: *Асет а, Хьава а, Зайнап а ишколе яхара.*

2. **А** бохучу дозаран хуттурган метта лиэла хуттурган суффикс **й (ий, н)** цхьаьна язйо, масала: *Хьавай, Асеттий, Зайнаппий, Розий институте яхара. Бацалахь лепара цен, клайн, можан зезагаш.*

3. Хлоттаман хуттургаш кьаьстина язйо: **нагахь санна, хлунда аьлча, аьлча а, хлетте а, делахь а.**

4. Чолхе дуьхьалара хуттургаш **бакьду, цхьабакьду (амма** бохучу хуттурган маьнехь) цхьаьна язйо, масала: *Арахь кьеггина екхна яра, бакьду (цхьабакьду) сов йовха яцара.*

Билгалдакхар. Цунах цлеран хлоттаман сказуеми хуьлчу меттехь иза ши дош хуьлий длахлутту, цлеран дакий, хлоттамий кьаьстина яздан а дезаш, масала: *Ахьмада бохург бакь ду* (муха ду?)

Шардар 64. Диязье предложенеш, хуттургашна клел сиз а хьокхуш. Кьовларшна юкьахь билгалдаха хуттургийн тайпанаш. Схьаййца церан нийсаязъяран бакьонаш. Цхьанатайпанарчу меженашна клел сиз хьакха.

1. Йола деара тассий, глумгий, гатий. 2. Цуьнга ладоьгура цо кхерамца а, сутара а. 3. Дуьне, халкь цунна девзинера. 4. Цо царна хьалха сихха даа члепалгаш а, мала чай а хлоттийра. 5. Ха деш карадо беркат долчохь я илманан гуллакх, я паччахьан тур. 6. Цхьана дийнахь лом а, борз а, цхьогал а аренга леладахана, шайна яа ижу лаха. 7. Бацалахь хаза гора цен а, сийна а, можа а зезагаш. 8. Куьг сан нийсий, сихий дара. 9. Эло, тлеюху бедар а, тлехуу говр а, герзаш а цхьанатайпанара а долуш, шен клант а, ялхо а вахийтина чарх ян. (Н.Ф.) 10. Арахь кхоьлина яра, амма шийла яцара.

Шардар 65. Диязье кху лахара предложенеш. Цхьанатайпанарчу меженашна клел сиз хьакха. Хуттургаш йоцурш а, хуттургийн метта хуттурган суффиксаш ерш а билгалъяха уьш. Схьадийца, цхьалхе а, яьржина цхьанатайпанара а меженаш муьлхарнаш ю. Барта грамматически талла 4-гIа предложени.

1. Адамаш тийра, дIасадекъаделира. 2. Секимата, бIаьрга бIаьца йина, Марижий, Серижий дехьа чу яхийтира (М.Я.) 3. Я иза а, я хехо а – цхьа а кхин вист ца хуьлуш вехха лаьттира (I.M.) 4. Хьаьжначу цунна хьацарша буьзна дин а, цIеша юьзна бедар а, герзаш а карийра. (Н.Ф.)

5. Саьрмикаш хьерчачу Ширванан цу арахь,
Алмазаш цIийзачу Гулозан боьрашкахь,
ГургIезо бен бечу Суосакхийн кортошкахь,
Цхьогалаш ловзучу коканийн коьллашкахь,
Батто глум кьегочу цу Теркан гIайрешкахь –
КIентий мел севцначохь, Жерочун жима клант,
Ахь дукха хьехайора Мехкарийн и тхьамда.

Нохчийн фольклор

Шардар 66. Къастош, кхетош, шера дIаеша Мамакаевн Мохьмадан «Со вуха воьгур ву» боху стихотворени. Цуьнан чулацаман план язье. Цуьнан ритм а, барам а кхаастопан дактиль хилар чIагIдеш, цуьнан коьрта билгалонаш билгал а яха, цуьнан дерриге а бахьанаш а дийца.

СО ВУХАВОГIУР ВУ

Халхета, кьаналла тIегIерташ,
И дахар вайна цкьа бен ца делла.
Дог лозу, доттагIа, де дахча;
Сан хьоьца йисна хан яцьелла.

Нагахь со цхьана дарин теца
Кечдинчу жайница цависарх,

Блаьстенца хыйкьинчу зезагца
Со вухавоглур ву, тешалахь!

Кхиьначу хьан стоьман мутт хилла,
Тийначу цу арахь буц хилла,
Со мохе длахуттур ву хьуна,
Га лестош, илли ас аьр хьуна.

Мохьмад Мамакаев

§ 30. Дакъалгаш, церан тайпанаш, нийсаяздар.

Предложенина а, цуьнан меженашна а тайп-тайпана маьнаш лучу гуллакхан къамелан декъах дакъалгаш олу: *Марема Заргане кехат ца яздина. Заргана яздина-кх кехат. Асета кехат-м яздина.*

Дакъалгаш тайп-тайпана ду:

- 1) хаттаран (вопросительные): аьллий **те?** хезний **техьа?** дийциний **теша?** хлан? аьллий **ткъа?**
- 2) бакъдаран (утвердительные): аьлла **те**, **хляъ**, аьлла, дера аьлла, цо и дийца **ма** дийцина, **хьаха** аьлла;
- 3) дацаран (отрицательные): **ма**, **ца**, **хляхля**: **ма** ала, ца олу, ца аьлла, **хляхля**, де а дац, данне а дац;
- 4) дацар члагьдаран (усиления отрицания): де а, данне а, аьттехьа (**де а** дац, **данне а** дац, **аьттехьа** а дац);
- 5) бакъдаран-члагьдаран (утвердительно-усилительные): аьлла-кх, **ткъа**;
- 6) члагьдаран (усилительные): **-м**, **-х**, **-кх**, **-кха**, **-ма**, **-а**, **-кхин а**, **ур-атталла**, **а тлехь**, **дуьххьалдла**, масала: **Займана-м**, **Асета-м**, **Тамара-х**, кхузахь яра, аьлла-кх, веана-кха, **ма-дарра**, **массо а**, **дерриге а**, **иза а тлехь**;
- 7) хьастаран (ласкательные): **-ца**, **-кхин**, масала: иштта аьллий-**ца**, иштта аьлла-**кхин** цо;
- 8) айдаран (восклицательные): **мел**, **ма**, **ца**, масала: **Мел** хаза ю **суьйре!** **Ма** хаза ю **блаьсте!** *Иштта яздиний-ца цо!*
- 9) бахьанин (причины): аьлла **дела**, яздина **дела**, дийцина **дела**;
- 10) дустаран (сравнительные): аса **чул**, суна **чул**, соьца **чул**, сох **чул**, соьга **чул**;
- 11) бараман (размера): **сел** сиха, **сел** чехка, **сел** хаза, **сел** дика, **сел** цена;
- 12) пурбанан (разрешения): ала **хлета**, глуг **хлета**, ала **делахь**, язде **делахь**;
- 13) тоамбаран-синтеман (успокоительные): **мукъа а**, **мукъана а** (**мукъане а**), масала: *Иза мукъа а веанехь ца мегара? Кехат мукъана а яздан ца мегара те?*
- 14) члагьдаран-къасторан (усилительно-выделительные): **деккъа**, **хьовха**, **ур-атталла**, масала: **и хьовха**, **деккъа** цхьа кехат, **ур-атталла** иза а ца аьлла;
- 15) дозатохаран (ограничительные): **бен**, **еккъа** (**деккъа**, **веккъа**, **беккъа**), масала: *Хьо бен ма вацара сан дог лаха. (С.Б.) Еккъа и книга а эцна, длавахара иза.*

Дакъалгийн нийсаяздар.

1. Хаттаран дакъалгаш: **те**, **техьа**, **теша**, **ткъа**, **хлан** хандешнашца **къаьстина** яздо, масала: хезний **те?** аьллий **ткъа?** яздиний **теша?** веаний **техьа?** **Хлан**, **ахь хлун элира?**
2. Бакъдаран дакъалгаш: **хляъ**, **дера**, **ма**, **хьовха** даима а **къаьстина** яздо, масала: аьлла **те**, аьлла **дера**, (**дера** аьлла), **хьаха** аьлла, **хляъ**, аьлла. *Зина-м ма яра цигахь.*
3. Члагьдаран дакъалгаш: **-м**, **-х**, **-кх**, **-кха**, **-ма** **дефисца** яздо, масала: *Асета-м пхеанна язйина сочинени. Иза-х тлех дика дешна ю ишколехь. Цо тлех дика язйина-кха диктант. Тахана веана-кха Ахьмад. Оха мадарра къамел ламамат дика ламийра.*
4. **Хляхля** боху чолхе дацаран дакъалг цхьаьна яздо.
5. Дацаран дакъалгаш **ца**, **ма** хандешнашца **къаьстина** яздо, масала: **ма** дийца, **ца** дуьйцу, **ма** ала, **ца** олу.
6. Дацаран дакъалг **ца** цлрдашций, масдарций **цхьаьна** яздо: **цатам**, **цабезам**, **цалаар**, **цахаар**, **цатоар**, **цатешар**, **цахетар**.
7. Дакъалг **ца** деепричастица **къаьстина** яздо, м а с а - л а: **ца** хууш, **ца** лууш, **ца** воглуш, **ца** дуьйцуш.
8. Карарчу я яханчу хенийн лаамечу причастешца дацаран дакъалг **-ца** **цхьаьна** яздо: **цахуург**, **цахиьнарг**, **цалуург**, **цалиьнарг**.

9. Дақбалг **ца** лаамазчу причастица **къаъстина** яздо, масала: **ца** хеза дош, **ца** хезна дош, **ца** дуьйцу хабар, **ца** дийцина хабар, **ца** дуьйцу долу хабар.

10. ЙогӀучу хенан причастица дақбалг **ца** даима а **къаъстина** яздо: **ца** хетта долу хӀума, **ца** хетта дерг.

11. **ДуьххьалдӀа** боху чӀагӀдаран дақбалг **цхьаъна** яздо.

12. Дустаран дақбалг **чул** муьлххачу дожаршца хилахь а, **къаъстина** яздо, иштта куцдешнашца а, м а с а- л а: Хъавас **чул**, Хъавана **чул**, Хъавага **чул**, кхунна **чул**, хӀетахь **чул**, кхузахь **чул**, цигахь **чул**.

13. **Ур-атталла** боху чӀагӀдаран дақбалг **дефисца** яздо.

14. Карарчу хенан чаккхенгахь дақбалг **ца (ц) цхьаъна** яздо. *Туьран-тоьпан чов йирзина, меттан чов ерза тигац.* Хи гуттар а цхьана хорша лелац. (Кица)

Шардар 67. ДӀаязье кху лахара предложенеш. Дақбалгашна кӀел сиз хьакха. Къовларшна юкъахь дақбалгийн тайпанаш билгалдаха. Схьайийца церан нийсаяздаран бакъонаш.

1. Марема Заргане кехат яздина те? 2. Яхас ца яздина техьа кехат? 3. Заргана яздина-кх кехат. 4. Залпаа яздиний-ца кехат! 5. Асета-х ца яздиний хӀара кехат? 6. Ас хьуна дийцина ма-дарра хилларг. 7. Доцца ас дийчича, хала ма хета. 8. Юьхьаьржонах кхоьру-кх. 9. Хьожуш ца хилахь, цуьнан карагӀур ву. 10. Мила хила веза техьа оцу тайпана чехка кхаьрга вогӀу стаг? 11. Сих а ма ло, виц а ма ло. (Кица.) 12. Ма-луьу ца хилча, ма-торру. (Кица.) 13. Чехкачух ма кхера, тийначух ма теша. (Кица.)

Шардар 68. Дақбалгашна кӀел сиз а хьокхуш, дӀаязье предложенеш. Къовларшна юкъахь церан тайпанаш билгалдаха. Церан нийсаяздаран бакъонаш схьайийца.

1. Иза-м ур-атталла берашна а хуур дара. 2. Шена болу цатам ца хоуьйтура цо цхьаьнгга а. 3. Дешар – серло, цадешар – бода. (Кица.) 4. Цо цуьнга лацадугӀийла а, и цалорийла а дацара. 5. Шегара цатешам а, я тешнабехк а гучуболуьйтур бацара цо. 6. Ма хаза ю тахана суьйре! 7. Мел хаза ю тахана арахь! 8. Иза бен вац кхузахь тхан эвлара. 9. Тхан хьехархо а тӀехь, тхо дерриге а экскурсе дахара. 10. Бакъалла а хилаза цадериг кхочушхилийта те аса? (Хь.С.) 11. ХӀинца со кийча ву-кх. (Хь.С.)

§ 31. Айдардешнаш, церан тайпанаш нийсаяздар.

ХӀуманан я гӀуллакхан хаадалар тайп-тайпана хилар гойтучу къамелан декъах айдардош олу. *Ӏалелай, ма дукха олхазарш ду цу арахь!*

Айдардешнаш кхаа кепара ду:

1) **синхаамаллин:** эхӀ, Ӏалелай, ой, маржа-яӀ, байттамал-яӀ, оввай, оххӀай, оффай, эс-кх, эхӀе-хӀай, хӀай-хӀай;

2) **хьадаран я кхайкхаран:** же, но, чӀов-чӀов-чӀов, тигри-тигри, пису-пису, цист, цици-цици, хьайц;

3) **азтардаран:** гап, гап-гип, дап, дап-дип, жӀашт, чкъашт, жӀашт-жӀишт, къакъарашт.

Айдардешнаш нийсаяздар.

1. **Чолхе айдардешнаш дефисца яздо**, масала: эхӀе-хӀай, хӀай-хӀай, маржа-яӀ, жолам-яӀ, байттамал-яӀ, гап-гип, гап-гип-гап, дап-дип, дап-дип-дап, гов-гив-гов, чахь-чихь-цахь.

2. Чолхечу айдардешнийн чаккхенга хӀотта тарло дефисца яздеш долу **чӀагӀдаран дақбалг -кх**, м а с а л а: маржа-яӀ-**кх**, жолам-яӀ-**кх**, байттамал-яӀ-**кх**, эхӀе-хӀай-яӀ-**кх**.

3. Айдардош маьӀна чӀагӀдеш олучохь чаккхенгахь **мукъаза шала элп долуш** яздо, масала: гов-говв, гап-гапп, дап-дапп.

4. Айдардош паргӀатчу эшарца олуш хилахь, цунна тӀехьа **цӀоьмалг** (запятай) юьллу: **Ӏалелай, ма дукха зингатий ду цу арахь!**

5. Айдардош чӀогӀачу эшарца алахь, цунна тӀехьа **айдаран хьаьрк** дуьллу: **Ӏалелай! Ма дукха зингатий ду цу арахь!**

Шардар 69. ДӀаязье кху лахара предложенеш. Айдардешнашна кӀел сиз хьакха. Къовларшна юккъехь айдардешнийн тайпанаш билгалдаха. Церан нийсаяздаран бакъонаш схьайийца.

1. ЭхӀ, ма вицвеллера со! 2. Ӏалелай, ма дукха олхазарш ду цу арахь! 3. Маржа-яӀ, цӀен аьхке, хьо еза-м хала дацара, тов а, чан а, чуьркаш а, мозий а дацахьара. 4. Ов-вай, ма пӀелг лозу сан! 5.

Оххлай, ма кладвелла со! 6. Эс-кх, иза-м дош дацара. 7. Эхле-хлай, и дара цо бохург?! 8. Же, сихо елаш, клентий, пешахь даго дечиг даккха деза вай. 9. Пису-пису-пису, шура яа хьайна. 10. Забарина вовшашна тухуш, леташ ловзура бераш: дап-дип-дап, гап-гип-гап.

Шардар 70. Айдардешнашна клел сиз а хьокхуш, даязье кху лахара предложенеш. Къовларшна юкъахь айдардешнийн тайпанаш билгалдаха. Барта схьайийца церан нийсаяздан бакъонаш.

1. Хлай, и дара цо бохург! 2. Шед а ойуш, говр длачовхийра Ахьмада: «Но!» 3. Сайта-Хьасана етт длаэкхийра: «Хьайцхьа!» 4. Же, клант, йол я аттана. 5. Оххлай, сан мичара хир ду оццул ахча? 6. Ой, ахь хлун дуьйцу?! 7. «Хлей, Ахьмад! Не! длаелла!» – бохуш, арара чу мохь беттара. (М.Я.) 8. Э-э, мел хьекъалдолуш хилла хьо! (А. Каз.) 9. Ой! Ян а ма ю Марижа! (М.Я.) 10. Ватта, со яла хьан къина! (А.Каз.) 11. Ахла, цундела ца лууш хилла-кх хьуна дагахь дерг соьга дийца! (А.Каз.) 12. Хлан, хинца схьадийцал и. (А.Каз.) 13. Эхле-хлай, и ду хьуна глуплакх! (А.Каз.) 14. Ой, хьераваьлла-кх хьо! (М.М.) 15. Же, схьалолаш соьга и турмал. 16. Вай, нана яла хьан дела! (Хь.С.) 17. Ва-а-а, сан Дела! Генах ду те хлара?! (Хь.С.) 18. «Мама-а-а!» – аьлла, мохь а болуш, бляьргех хи хьаьдира цуьнан. (Хь.С.) 19. О, суна сайн хьаша а, цуьнан доьзал а бицбелла хан цкъа а яцара! (А.А.) 20. Эх!, ма клант вара-кх иза! (А.А.) 21. Ахла, хьо ваний хлара! (А.А.)

11-гӀа класс

СИНТАКСИС, ПУНКТУАЦИ, ЦХЪАЛХЕ ПРЕДЛОЖЕНИ

§ 32. Дийцаран, хаттаран, айдаран, тӀедожоран предложенеш.

I. Предложени вайн ойланан а, къамелан а уггаре а цхьалхе дакъа ду. *Текхечира беркате гуьйре.*

Предложенеш, длааларан эшаре хьаьжжина, **дийцаран а, хаттаран а, айдаран а, тӀедожоран а** хуьлу.

II. Шегахь дийцар долчух дийцаран предложени олу. 1. *Чекхъелира йовха аьхке.* 2. *Текхечира йочане гуьйре.* Дийцаран предложени паргӀатчу эшарца олу, ткъа цуьнан чаккхенга **тӀадам** буьллу. *Жимачу Анзора АйзагӀарна хаза туьйра дийцира.*

III. **Шегахъ хаттар долчух хаттаран предложени олу.** 1. Ахмад, хьо соьца ишколе **вогий**? 2. Роза, ахъ хинца дош **олий**? Хаттаран предложени хаттаран эшарца олу, ткъа цуьнан чаккхенга **хаттаран хьаьрк** дуьллу. Хаттаран предложенехъ хаттар билгалдеш долу коьрта дош **члогло** олу, иза маьнин тохарца билгалдоккху. 1-чу предложенехъ хаттар билгалдеш **вогий** боху дош, 2-чу предложенехъ **олий** боху дош ду.

Дукхаьолахъ хаттаран предложенехъ хаттар билгалден дош хандош, я церметдош, я куцдош хуьлу, м а с а л а: *Иза мила ву? Шайхи, хьо маца веана? Хьо **вогий** соьца?*

IV. **Шегахъ айдар долчух айдаран предложени олу.** *Мел хаза ду тахана де! Ма шийла яра тахана луьре! Ма самукъане ду-кх дуьненахъ ваха!* Айдаран предложенехъ хуьлу **ма**, **мел** боху айдаран дакъалгаш а, иштта айдардешнаш а хила тарло.

Айдаран предложени айдаран эшарца олу, ткъа цуьнан чаккхенга айдаран хьаьрк дуьллу.

V. **Тедиллар, тедожор, дехар гойтучу предложених тедожоран предложени олу.** *Бераш, занятешна цкъа а тлаьхъа ма диса. Цлахъ бан белла болх кхочушбе. Дешар дика ламаде.*

Кхечу дешнашца аьлча, **тедожоран саттаман хандош шена чохъ долчу предложених тедожоран предложени олу.**

VI. Тедожоран предложени парглатчу эшарца алахъ, цуьнан чаккхенга **тладам** буьллу, нагахъ иза тичевхаш, мохъ тоьхна, члоглачу эшарца алахъ, цуьнан чаккхенга **айдаран хьаьрк** дуьллу, м а с а л а: *Чоь ма шелье, дячлагла не! Воккхастаг, оьглаз а вахана, мохъ тоьхна, тичевехира: «Клант, чоь ма шелье, тлечлагла не!»*

Шардар 71. Длаеша предложенеш, дийцаран а, хаттаран а, айдаран а, тедожоран а муьлхарнаш ю билгал а деш. Длаязье уьш, кьовларшна юкъахъ билгал а йошуш.

1. Пеша клел лаьржа цигиг луьллур. (С.Б.) 2. Барт цхьаь хуьлда шун! (I.Г.) 3. Сискал йина ца яьлла вайн? (С.Б.) 4. Хай-хай, и ду хьуна дош. (Р.Х.) 5. Яхийтал кхузара хьайн алаша, хюкху сохьта! 6. Мохъ стенна хьоькху ахъ? 7. Цле хун ю хьан? 8. Селхана кхечира со Пятигорске. 9. Делахъ, ахъ со тилийна, лехийна ялийна хилла-кх! (С.Б.) 10. Хлара хьенан мила ю те? (I.Г.) 11. Ой, евзи-кх хьуна хлара! (I.Г.) 12. Хьенан ю? (I.Г.) 13. Каметас меллаша бляьргаш биллира. (I.Г.) 14. Дерриге а дукха сиха хилира (I.Г.) 15. Ша воьдучу юьрта цле яьккхира кланта. (Хь.С.) 16. Меллаша охьа а таьйна, шен карара клорни охьайиллира кланта. (Хь.С.)

Шардар 72. Длаеша лахара текст. Къастае дийцаран а, хаттаран а, айдаран а, тедожоран а предложенеш. Длаязье текст.

Марижа кхетам чу яло гьерташ, шен хирг деш, хьийзаш яра кьинхетаме йоккхастаг Назу.

– Марижа! Схьахьажал соьга! Дийцал, хьайна хун хиллера. Хьажал! Беташ вай хлара-м. Вай, со нана яла хьан дела! Хьуна хун дина ткъа, дан мукъана а?... Хинцца Секимат а схьакхочур ю. Схьаерзал соьгахьа. Хинцца-м хьо кхерамехъ яций! – бохуш, шен хирг деш хьийзара йоккхастаг Назу, йол кхетаме яло гьерташ.

М. Ясаев. «Хьоме юрт».

§ 33. Предложенехъ дешнийн уьйр.

I. **Предложенехъ дешнийн уьйр маьница хуьлу, ткъа и уьйр къасто атта ду хаттарца, м а с а л а:** *Жима Зарган луьйранна Маремца ишколе деша яхара.* Цу ворх! дашах лаьттаху предложенехъ ялх дешнийн цхьаьна-кхетар ду:

- 1) мила яхара? – *Зарган яхара,*
- 2) муха Зарган – *Жима Зарган,*
- 3) стенга яхара? – *ишколе яхара,*
- 4) хьаьнца яхара? – *Маремца яхара,*
- 5) маца яхара? – *луьйранна яхара,*
- 6) хун дан яхара? – *деша яхара.*

Дешнийн уьйр уггаре хьалха шина кепара хуьлу:

- 1) цхьаьнакхетаран уьйр,
- 2) карара уьйр.

II. **Цхьабосса бакъо йолуш цхьаьнакхеттаху дешнийн уьйрах цхьаьнакхетаран уьйр олу.** *Зарган а, Марем а, Луиза а ишколе яхара. Баца юкъахъ лепара цен а, сийна а, можа а зезагаш. Цен а, сийна а, можа а бохучу дешнийн вовшашца ерг а, Зарган а, Марем а, Луиза а бохучу*

дешнийн вовшашца ерг а **цхъаьнакхетаран уьйр** ю. Цхъанатайпанарчу меженийн вовшашца ерг **цхъаьнакхетаран уьйр** ю.

III. **Коьртачу а, дозуш долчу а дешнийн уьйрах карара уьйр олу.** Карарчу уьйран юкъахь коьрта а, дозуш долу а дешнаш хуьлу. **Шегара хаттар хлотточу дашах коьрта дош олу, ткъа коьртачу дашо хлотточу хаттарна жоп лучу дашах дозуш долу дош олу.** М а с а л а: *Жимачу Заргана йоза хаза яздо. Заргана* – коьрта дош ду,

Цу предложенехь **хаза** боху мухалпин куцдош яздо бохучу хандашна тлетевжа, Заргана муха яздо, кхетош, яздо бохучу хандашо йоза бохучу цлердашца грамматически классехь барт бо, ткъа цуьнца цхъаьна яздо бохучу хандашо **йоза** боху цлердош цлерниг дожаре хлоттош, цунна урхалла до, **жимачу** бохучу билгалдашо Заргана бохучу цлердашца цхъаллин терахьехь, дийриг дожарехь барт бо, яздо бохучу хандашо Заргана бохучу цлердашна урхалла до, иза дийриг дожаре хлоттош.

Юкъара маьна. **Шеко ца хилийта, билгалдан мегар ду хлара бакъдерг: урхаллехь а, тлетовжарехь а коьрта дош хийцарх, дозуш долу дош ца хийцало, ткъа бартбарехь хийцало, цундела, коьртачу дашца дозуш долу дош хийцалахь, хаа деза, иза, урхалла я тлетовжар доцуш, бартбар хилар.**

Шардар 73. Даязье кху лахара предложенеш. Билгалъяха цхъаьнакхетаран а, карара а уьйраш. Предложеныйн схемаш хлиттае, бартбар а, урхалла а, тлетовжар а гойтуш. Барта билгалдаха коьрта а, дозуш долу а дешнаш.

1. Рамзана жимачу Таисина туьйра дийцира. 2. Цу туьйране ладуьйгира Аюба а, Хадижата а. 3. Луьне хъаьжира йол. (А.Каз.) 4. Иза меллаша баца тле охъахира. (А.Каз.) 5. Яьссачу меттехь говрашкара охъабиссира уьш. (А.Каз.) 6. Маржанна гленах дуьхьалтуьйсуре шен гийла клант (Х.Б.) 7. Асетана Рамзанан амалшца осала эвхъазлонаш ца карийра. (Х.Б.) 8. Луиза университетте деша яхара. 9. Маржанан клант дуткъачу озаца гийла воьлхура. (Х.Б.) 10. Асета букъа тлехула охъахецнера шен лаьржачу месийн хаза ши члаба. (Х.Б.) 11. Айзан ша ехачу юьрта хьехархочун болх бан схъаеанера. (Х.Б.)

Шардар 74. Дешнийн уьйр къастош, схемаш а хлиттош, даязье предложенеш. Билгалдаккха бартбар, урхалла, тлетовжар.

1. Меллаша цийнан кор дладиллира Зайнапа. 2. Жимачу кланта сихха схъаийцира шен книга. 3. Клант мел-

лаша длавахара. 4. Цлеххъана раглуна тлехъара схъавелира цхъа клант. 5. Оцу заманчохь цхъана ондачу куьйго члогла дладелира цуьнан цлен морса месаш. 6. Йоглчу набарна гловла эшац, баханчу безамна хазалла эшац. (Кица.) 7. Нехан динара хотталахь вуссу. (Кица.) 8. Аьхка иллинарг лай идда. (Кица.) 9. Кица къамелан туьха ду. (Кица.) 10. Дас хастийна дин хьалха ца баьлла. (Кица.) 11. Туьран-тоьпан чов йирзина, меттан чов ерза тигац. (Кица.) 12. Вина мохк мерза бу. (Кица.) 13. Дуьненан хьал могашалла ю. (Кица.) 14. Цлей, хий цхъаьна тарлац. (Кица.) 15. Черана нека ма хьеха. (Кица.) 16. Совглатана беллачу динна бага ма хьежа. (Кица.) 17. Цхъана буйна ши хорбаз ца тарло. (Кица.) 18. Кхетаме доцу дешнаш кица дац. (Кица.) 19. Заргана йоза хаза яздо. 20. Асета книга къастош, кхетош, шера, говза йоьшу.

§ 34. Подлежащий, сказуемийн юккъехь тире

1. Нохчийн маттахь цлеран хлоттаман сказуеми коьртачу декъана шеца хоттам болуш олу, м а с а л а: С. Бадиев яздархо ву. Деши металл ду. Оьрсийн маттахь цлеран хлоттаман сказуеми хоттам боцуш олу, нагахь илманан маттахь дуьйцуш дацахь, м а с а л а: Пушкин – поэт, амма: Язык есть тело мысли.

Вайн маттахь хоттам боцуш ала йиш йолуш ялх меттиг ю:

1. **Халкъан кицанехь:** *Юург – деглан кхача, наб – син кхача.* (Кица.) *Хазалла – сарралиц, дикалла – валлалц.* (Кица.)

2. **Цлеран хлоттаман сказуемин цлеран дакъа терахьдашах хиллехь, сказуеми хоттам болуш а, боцуш а ала йиш ю эцаран таблицехь,** м а с а л а: шозза шиь – диь, шозза шиь диь ду; кхузза кхоь – исс, кхузза кхоь исс ду.

3. Стихашкахь:

Къахьегар – сийлалла,

Болх цабар – сонталла.

4. **Кіажехь (сноскехь) дош довзуйтуш:** *Калевала – карело-фински халкъан эпос.*

5. **Производенин я книгин ціе,** м а с а л а: «Мало – хало» (Ш. Айсановн дийцар.)

6. **Цхьана аглор а, вукху аглор а дерг билгалдеш,** м а - с а л а: *Цхьана аглор – лам, вукху аглор – хи.*

7. **Хоттам боцуш сказуеми алахь, подлежащиний, сказуеминий юккье тире юьллу, хоттам хилахь, ца юьллу,** м а с а л а: *Кхузза кхоъ – исс. Кхузза кхоъ исс ду.*

8. **Подлежащиний, цлеран хлоттаман сказуеминий юккьехь иза боху дош хилахь, цунна хьалха тире юьллу, хоттам хилча а,** м а с а л а: *Хьанал кьахьегар а, дика дешар а – иза вайн коьрта декхар ду.*

Шардар 75. Подлежащина клел сиз а, сказуемина клел ши сиз а хьокхуш, даязье предложенеш. Подлежащиний, сказуеминий юккье йоглчу тире йилла. Ши предложени морфологически а, синтаксически а талла.

1. Дуьненан хьал могашалла ю. (Кица.) 2. Хазалла сарралц, дикалла валлалц. (Кица.) 3. Юург деган кхача, наб син кхача. (Кица.) 4. Дешар серло, цадешар бода. (Кица.) 5. Мало хало. (Кица.) 6. Куралла сонталла. (Кица.) 7. Гиллакхий, оздангаллий йиший, ваший ду. (Кица.) 8. Рикъа херцаш лаьтта берд. (Кица.) 9. Аьхка мало лай хало. (Кица.) 10. Даза диъ ялхитта. 11. Доьазза пхий ткъа ду.

Шардар 76. Даязье предложенеш, подлежащина цхьа сиз, сказуемина ши сиз а хьокхуш, йоглчу тире а юьллуш.

1. Мамакаев ларбин поэзи иза уггаре а хьалха воккхачу поэтан а, даймехкан оздачу клентан а поэзи ю.

(З.Д.) 2. Зарган дика дешархо ю. 3. Арахь юткьачу шакарца луьра хьокхуш бара мох. (С.Б.) 4. Дахаран маьйна нийсонан лалашоне кхача глертаран хазаллехь а, ницкьехь а ду. 5. Мотт ойланан дег ду. 6. Кхузза диъ шийтта ду. 7. Шозза кхоъ ялх. 8. С. Бадиев нохчийн литературан куралла ю. 9. М. Гадаев нохчийн поэзехь говза а, воккха а поэт ву. 10. И. Ш. Мамакаев нохчийн поэзин классик ву. 11. С. Арсанов нохчийн исбаьхьаллин литературехь прозин воккха говзанча ву. 12. С. Бадиев нохчийн литературан бухбиллархо. 13. Яздархо И. Шайхиев нохчийн поэзин воккха говзанча а, башха поэт а ву. 14. Бечуркаев ларби а, Вагапова Асет а, Урусбиева Деши а зеделларг долу говза хьехархой бу.

§ 35. Цхьалхечу предложенин кепаш.

Цхьалхечу предложенин кепаш хлорш ю:

1) юьхьан: *Асет ишколе деша йоьду;*

2) билгала-юьхьан: *Бакьдерг алахьа соьга;*

3) билгалза-юьхьан: *Селхана туьканахь керла книгаш йоьхкира;*

4) юкьара-юьхьан: *Нехан динара хотталахь вуссу (милла а);*

5) юьхьза: *Тахана арахь хаза ю;*

6) цлеран: *Хаза буьйса;*

7) яржаза: *Догла доглу;*

9) юьззина а, юьззина йоцу а:

– *Зина, хьо соьца ишколе йоглий?*

– *Йоглу...* (юста: Со хьоьца ишколе йоглу.)

1. **Шена чохь подлежащи а, сказуеми а долчу предложених юьхьан предложени олу.** Хьалхарчу сентябрехь бераш ишколе деша дахара.

Юьхьан предложенеш яржаза а, яржина а хуьлу. *Говр ежа (яржаза предложени). Стоьмийн бешан йоккхачу кертахь, буц йолчу йистехь, ежаш яра говр (яржина предложени).*

2. **Шена чохь подлежащи а доцуш, сказуемино**

формица а, маьница а иза билгалдечу предложених билгала-юьхьан предложени олу. Жерахь тхоега дуьйлийша. Тховса тхоега волахьа. Шайга вигахьа со.

3. **Шена чохь подлежащи долуш а, юьхь билгал ца еш а йолчу предложених билгалза-юьхьан предложени олу.** *Селхана киоскехь тетрадаш доьхкира.*

Билгалзачу-юьхьан предложенехь коьрта лору дуьйцуш долу дар, ткъа и дар кхочушдийриг тидаме ца оьцу. И дар кхочушдийриг цу глудлакхан говзанча я цуьнан декхар кхочушдийриг ву. М а с

а л а: *Тетрадаш доьхкинарэ цу киоскехь йохкархо ву. Газета тлехь керла хлун дуьйцу? Газеташ деаний?*

4. **Шена чохь подлежащи а доцуш, юкъярчу маыница иза дало тарлучу предложених юкъяра-юьхъан предложени олу.** Охуш аьлларг оруш карийна. (Хъанна а.) Нехан динара хотталахь вуссу. (Милла а)

Коьртачу декъана юкъяра-юьхъан предложени халкъан хьекъалечу кицанах хуьлу. *Къоламца яздинарг дагарца хадалур дац. (Цхьаьнгга а.)*

5. **Шена чохь подлежащи доцуш а, хила оьшуш а йоцчу предложених юьхъа предложени олу.** *Хинца арахь шельелла.*

Юьхъа предложени а хила тарло яьржина а, яржаза а. *Шельяла йоьлла (яржаза). Арахь шельяла йоьлла (яьржина).*

6. **Подлежащи бен, кхин коьрта меже йоцчу предложених цлеран предложени олу.** *Шийла буьйса. Iaьнан буьйса.* Цлеран предложенеш а хила тарло яьржина а, яржаза а.

7. **Кхетаран оьшу меженаш шена чохь йолчу предложених юьззина предложени олу.** *Дешархоша кест-кеста керла книгаш йоьшу.*

8. **Коьрта я коьртаза меженаш юкъя ца ялош, эшош, амма уьш маыница атта схьакарош йолчу предложених юьззина йоцу предложени олу.**

Доцца юкъяра маына. **Дешнаш ца эшош аьллачу предложених юьззина предложени олу, ткъа деш-**

наш эшош аьллачу предложених юьззина йоцу предложени олу.

Юьззина йоцу предложенеш вовшашка дечу къамелехь (диалогехь) нисло: иза хуьлу хаттарна лучу жоьпах, м а с а л а:

Марема Заргане хаьттира:

– Хьо соьца ишколе йогий?

– *Йоглу.* (Юста: Со хьоьца ишколе йоглу.)

Шардар 77. Къовларшна юкъяхь цхьалхечу предложенин кепаш билгал а йохуш, дlаязье лахара предложенеш. Схьайийца цхьалхечу предложенин кепийн бакъонаш.

1. Iаж южана гена ца бужу. (Кица.) 2. Марем а, Зарган а, Луиза а Iуьйранна ишколе яхара. 3. Iуьйранна дашо малх схьакхийтира. 4. Бакъдерг дийцахьа суна. 5. Жерахьо дуьйлийша ишколе. 6. Ма лаха бахам, лаха Iилма. (Кица.) 7. Нехан динара хотталахь вуссу. (Кица.) 8. Дича дохковер волу хlума ма де. (Кица.) 9. Чlерана нека ма хьеха. (Кица.) 10. Вочу дашах мотт ларбе, къоланах куьг ларде. (Кица.) 11. Аьхка мангал хьокху. 12. Селхана туьканахь хорбазаш йоьхкира. 13. Ишколехь а, цlахь а дешар дика Iамаделаш. 14. Суьйре тийна а, хаза а ю арахь.

Шардар 78. Къовларшна юкъяхь предложенин кепаш билгал а йохуш, дlаязье предложенеш. Схьайийца церан бакъонаш.

1. Зеламха жа тlе вахара. (М.М.) 2. Iлопа чохь а дацара садайначул тlаьхьа дика маьрша-м. (М.М.) 3. Салманна тlебахара уьш. 4. HeI дlа ма еллалахь. (М.М.) 5. Кешнийн кертахь кхоччуш тийна дара. (М.Я.) 6. Iаьржачу буса говрахь чехка ца вахало. (М.Я.) 7. Куьйгах хlума туьйхира цунна. (М.М.) 8. Марижа тховссехь цlа яло еза. (М.Я.) 9. Охуш аьлларг оруш карийна. 10. Оцу минотехь яйн шок туьйхира. 11. Сов цlа чохь суна мотт биллира. 12. Гурахь сихонца чуерзайо кемсаш. 13. Яккхахьа цуьнан цlе. 14. Къоламца яздинарг дагарца хадалур дац. 15. Гонах тийна ду. 16. Арахь Iаьржа ю.

§ 36. Предложенин цхьанатайпанара меженаш, церан нийсаязъяр.

I. **Цхьана дашах йозуш а, цхьана хаттарна жоп луш а йолчу предложенин меженех цхьанатайпанара меженаш олу.** *Луиза а, Аминат а ишколе яхара. Бацалахь хаза гора цlен а, сийна а, можа а зезагаш.*

Нохчийн маттахь предложенин цхьанатайпанара меженаш хуттургаш йолуш а, йоцуш а, хуттурган суффиксашца а хила тарло, м а с а л а: **Ахьмад, Мохьмад театре вахара. Ахьмад а, Мохьмад а театре вахара. Ахьмаддий, Мохьмаддий, Мусай институте вахара.**

II. **Шайца дозуш кхеторан дешнаш долчу цхьанатайпанарчу меженех яьржина цхьанатайпанара меженаш олу.**

**Саърмикаш хьерчачу Ширванан цу арахъ,
Алмазаш цийзачу Пулозан боърашкахъ,
Пургезо бен бечу Суосакхийн кортошкахъ,
Цхьогалаш ловзучу коканийн коьллашкахъ,
Батто глум кьегочу цу Теркан глайрешкахъ?**

*Клентий мел севцнаохъ, Жерочун жима клант,
Ахъ дукха хьехайора Мехкарийн и тхьамда.*

(«Таркхойн клентан, Жерочун клентан, Жумин Акхтулин илли»)

Предложенин цхьанатайпанарчу меженешна юккье **цӀоьмалг** (запятой) юьллу. *Цхьана дийнахъ лом а, борз а, цхьогал а аренгахъ лела дахана, шайна яа ижу лаха.* (Н.Ф.)

Шардар 79. Цхьанатайпанарчу меженашна клел сиз а хьокхуш, дӀаязье предложенеш. Схьайийца церан нийсаяздан бакьонаш. Цхьанатайпанара а, цхьанатайпанара боцу а къастамаш билгалбаха.

1. Лохъа соьга кхин, хаза книга. 2. Лохъа соьга кхин хаза книга. 3. Жима, зуда ялоза волчу стеган бахам бу сайниг. 4. Жима зуда ялоза волчу стеган бахам бу сайниг. 5. Цомгушчо уьйтӀа плелг хьежабора кхераваларца, оьглазаллица. 6. Жимачу Дубин клентан къамелой, цуьнан декачу озаной, цуьнан и къамел деш латтаран куьцой гӀуллакх цунна луьучу агӀор хьовзийра. 7. Учахъ а, кухни чохъ а, цӀа чохъ а лампанаш латийра. 8. Муш а, карта а, галеш а, байракхаш а ю гуш. 9. Асет а, Яха а балха яхара. 10. Бацалахъ хаза гора цӀен а, сийна а, можа а зезагаш.

Шардар 80. Цхьанатайпанарчу меженашна клел сиз хьо-кхуш, дӀаязье предложенеш. Схьайийца церан нийсаязъяран бакьонаш. Морфологически а, синтаксически а талла предложени. Билгалъяха яьржина цхьанатайпанара меженаш.

1. Ой, дагадохкуьйту суна хьан инзаречу эшарша аре а, буьйса а, баттасехъ генарчу мискачу йоьлан сибаташ а. 2. Дагадохкуьйту цара суна Кавказан и кура баххъаш, каде нохчий, дойшка хевшина, гӀопа тӀехьара шера ареш. (П.) 3. Яхий, Мареммий, Зарганний беша-хъ яра. 4. Зарганна тӀаьххье чуелира Аминат а, Марем а, Зураь а. 5. Йиш цахаарх-м кладда а бац, цхьа довха, мерза, дика дош алахъа соьга. 6. Да дийна цакараварна кхоьрура иза, цо суртхӀиттадора юьртахъ шен хин долчу сингаттамечу вахаран: кьух, адамаш клезиг, кьоьлла, шена хӀумма а ца хуучу бахаман гӀуллакхийн хьо-кьехъ гӀайгӀа. 7. Эло, тӀеюху бедар а, говр а, герз а цхьанатайпанара а долуш, шен клант а, ялхо а вахийтина чарх ян. (Н.Ф.) 8. Цо царна хьалха сихха даа чӀепалгаш а, мала чай а хӀоттийра. (Н.Ф.) 9. Теркан районерчу Ӏелин-Юьртахъ баьхна вайн турпалаллин иллешкахъ бийцина турпалхой: Шотин Аьстамар а, Басаран Ӏиса а, Миин Тепсаркъа а, Эла Къахьарма а. (Н.Ф.) 10. Кавказехъ а, нохчийн халкъан турпалаллин иллешкахъ а гӀарадаьлла гӀадбуто сийна Терк чехка а, кӀорга а ду, амма сирла дац.

§ 37. Цхьанатайпанара а, цхьанатайпанара боцу а къастамаш.

ХӀуманан билгало гойтучу предложенин коьртазчу меженах къастам олу. Къастамашна кху кепара хаттарш хӀиттадо: м у х а? м у ь л х а? х ь е н а н? с т е н а н? м о с а л г Ӏ а? м а ц а л е р а? м и ч а р а? М а с а л а: **БӀаьстенан** баца юкьахъ лепара цӀен а, сийна а, можа а зезагаш. **Юьртарчу** дешархоша хаза концерт елира. **Туьран-тоьпан** чов йирзина, **меттан** чов ерза тигац. (Кица.) **Жима** Зарган **шолгӀачу** коре дӀахӀоьттира.

Къастамаш хуьлу: **бертан а, бертаза а, цхьанатайпанара а, цхьанатайпанара боцуш а.**

Бай тӀехъ ловзуш кегий бераш дара (бертан къастам). Стоьмийн бешана гонах лекха аннийн керт яра (бертан а, бертаза а къастамаш).

1. **ХӀума цхьана агӀор билгалъечу я хӀуманан тайп-тайпана хилар гойтучу къастамех цхьанатайпанара къастамаш олу.** Яхас деара цӀен а, кӀайн а, сийна а, можа а зезагаш. Уьш дара **керла, ховха, хаза зезагаш.**

Цхьанатайпанарчу къастамашна юккье дозаран хуттург хӀотто а йиш ю, цул сов, царна юккье цӀоьмалг (запятой) йилла а еза.

II. Хлума тайп-тайпанчу аглор билгалъечу къастамех цхъанатайпанара боцу къастамаш олу. Луизин **керла дарин** коч хаза яра. Заргана тлеюьйхира **керла дарин цлен** коч.

Цхъанатайпанара боцчу къастамашна юккъе цюьмалг а ца юьллу, цул сов, царна юккъе а боху дозаран хуттург хлотто а ца мега.

III. Кху предложенешкахь цхъанатайпанара а, цхъанатайпанара боцу а къастамаш нисло, цундела царна юккъехь маьнийн башхалла а хуьлу, м а с а л а: 1. *Лохъа соьга кхин хаза книга.* 2. *Лохъа соьга кхин, хаза книга.* 3. *Жима зуда ялоза волчу стеган бахам бу сайниг.* 4. *Жима, зуда ялоза волчу стеган бахам бу сайниг.*

1-чу предложенин маьйна ду: *цхъа хаза книга соьгахь хилла, хлинца ло соьга кхин книга.*

2-чу предложенин маьйна ду: *соьгахь хилла книга хаза яцара, хлинца ас доьху: соьга кхин, хаза книга ло; соьга кхин, аьлча а хаза книга ло.*

3-чу предложенин маьйна: цу предложенехь **жима** зуда ю, ткъа 4-чу предложенехь **жима бахам бу**. Цундела царан маьнин башхаллаш нисло.

Шардар 81. Цхъанатайпанара а, цхъанатайпанара боцу а къастамаш билгал а бохуш, даязье предложенеш.

1. Хьалххе луьйранна хуьлуш болу шийла а, чехка а, аьхна а мох бара хьокхуш. 2. Баца юкъахь гуш цлен а, клайн а, можа а, къорза а зезагаш дара. 3. Чубузучу маьлхан къегина дашо злаьнарш яра Терка тлехула лепаш гуш. 4. Цуьнан лаьржа, еха, хаза месаш члуг етташ ийишина яра. 5. Дезачу дийнахь Заргана тлеюьйхира шен керла дарин коч. 6. Марема туьканара ийцира хаза, цлена, керла коч. 7. Хлинца соьга ахь лохъа кхин хаза книга. 8. Соьга ахъа кхин, хаза книга лохъа.

Шардар 82. Шайн тетрадаш тле даязье кху лахара предложенеш. Цхъанатайпанара а, цхъанатайпанара боцу а къастамаш билгалбаха. Ши-кхо предложени морфологически а, синтаксически а талла.

1. Дешархочун Зарганан керла, хаза, цлена глутакх дара. 2. Йобалгачу классан дешархочун керла дечиган глутакх ду. 3. Хьалхарчу классехь доьшуш волчу Рамзанан цлен а, сийна а, клайн а, лаьржа а глутакхаш ду. 4. Бешан кертахь декачу олхазарийн юткъий, хаза, зевне эшарш яра хезаш. 5. Цунна къаночо дуьххьар даийтина кехаттий, цунна дуьхьал яздина жоппий бен ца карийра. 6. Царна уллохь юьртахойн ценош дара шайн хасбошмашца, глунашца. 7. Жима, зуда ялоза волчу стеган бахам бу сайниг. (М.Г.) 8. Жима зуда ялоза волчу стеган бахам бу сайниг.

Тлаьххьарчу шина предложенин чулацамна а, маьнина а юккъехь хлун башхо ю, схьадийца.

§ 38. Предложенин шакъаьстина меженаш.

1. **Предложенехь соцунгиций, маьниций кхечу дешнех длакъаьстачу меженех предложенин шакъаьстина меженаш олу.** 1. *Кулла кел, охъа а лахвелла, далечкъира со.* (М.Я.) 2. *Марижа мара а къуьйлуш, сов члогла глайглане йобжна, елхаран къурдаш сецо а глерташ, охъахира Секимат йолана улло.* (М.Я.) 3. *Дуккха адамаш, къаьсттина бераш, члогла хазахеташ хуьйсура хаьхкинчу говрашка.* Билгалдешнех хилла шакъаьстина къастамаш: *Васса дика адам ду, къинхетаме а, тешаме а, собаре а.* (М.И.)

Предложенехь шакъаьстина меженаш кхечу дешнех, цюьмалг (запятой) юьллуш, къастайо. *Лох-Беташ ша лаьттачуьра юхаиккхира, члогла цец а ваьлла.* (М.Я.)

Предложенин шакъаьстина меженаш тайп-тайпана хуьлу: причастин, деепричастин карчамаш, шакъаьстина юххедилларш, хенан, меттиган латтабийн дурсаш, шакъаьстина кхачамаш.

2. **Шеца кхеторан дешнаш долчу деепричастих деепричастин карчам олу.** 1. *Сихха шен журнал схъа а эцна, ведда ша лийначу метте вахара клант* (С.Д.) 2. *Ела а къежна, даяяхара иза.* 3. *Кхин охъа а ца лахлуш, къамеле елира зуда.* Цу деепричастин карчамех даран суьртан латтамаш хуьлу.

3. **Шеца кхеторан дешнаш долчу причастих причастин карчам олу.** *Нохчийн глараваьлпачу говзачу поэтан Гарби Мамакаевн произведенеш, клорггерчу хьекъал-ца а, лаккхарчу говзаллица а, йоккхачу исбаьхаллица а язйина йолу, лаламат хаза а, дика а ю.* Цу причастин карчамах баьржина къастам хуьлу. Иза шакъаьс-тина къастам бу.

Причастин, деепричастин карчамаш предложенехь цюьмалгаца (запятойца) къастош хуьлу, хлунда аьлча уьш соцунгиций, эшарций, маьниций кхечу дешнех длакъаьста.

Къастаман шакъастар, цаъастар кхузахь гойтур вай.

1. Ша билгалдечу цӀердашна хьалхахь хилахь, билгалдашах я причастих хилла баържина къастам ша ца къаьста, м а с а л а: **Охъанехъа шуьйра а, дистина а долу Терк чабакх-чӀераша а, сазанаша а, яккхийчу яйша а сийсош хетара. Даима а цхьанхъа кхача сиха волу Бека накъоста шега дуьйцург хезаш вацара.**

2. Нагахь билгалдош я причасти ша билгалдечу цӀердашна тӀехъа нислахь, билгалдашах я цӀердашах хуьлуш болу къастам я причастин карчам шакъаьста, тӀаккха иза цӀомалгаца къастабо, м а с а л а: **Бос сийна бую Терк, охъанехъа шуьйра а, дистина а долу, чабакх-чӀераша а, яй-чӀераша а, сазанаша а, яккхийчу яйша а сийсош хетара. Бека, даима а цхьанхъа кхача сиха волу, накъоста шега дуьйцург хезаш вацара.**

Шардар 83. Предложеннин шакъаьстинчу меженашна кӀел сиз а хьокхуш, дӀаязье предложенеш. ЦӀомалгаш кӀунда ехкина схьадийца.

1. Ханпаша хелхаволуш, мехкарша, лере а оьхуш, хойттурса, иза мила ву. (Б.Ч.) 2. Масех бал а баьккхирца царя, хелхаран дакъа массаьрга а кхочуйтуш. (Б.Ч.) 3. Хьалхахь хӀойттурса лаьтташ борз а хилла, шена дуьйцучу хабарна реза а йоцуш, лӀоьмах яда а ца яьхьаш. (Н.Ф.) 4. И хаза а хетта, дедда дӀаиккхирца цхьогал. (Н.Ф.) 5. Дубин кӀант, чуьра ара а ваьлла, гӀудалкх чу а хьӀна, хаьхкина дӀавахара.

Шардар 84. Причастин, деепричастин карчамаш кӀовларшна юкъахь билгал а бохуш, дӀаязье предложенеш.

1. Говрашкахь воьгург Хьасанний, цуьнан накъосттий вара, баккхийчарах дагавала шайн цӀа воьгу. (С.Б.) 2. Тхо, кегийнаш, доьшуш дара. 3. Бусана, цунна хьалха а йоьжна, ехха йилхирца, Эшарпа ма елха а бохуш, хилларг а хойттуш. (С.Б.) 4. Нохчийн халкъан барта поэзи шера дагахь хууш волчу хийламмо а, дӀаяздина бухаюьсуш а йоцуш, шен валарца шеца дӀаяьхьна хир ю халкъан и хазна. 5. Шен накъосте дӀа а хьаьжна, вистхилира иза. 6. Лох-Беташ ша лаьттачуьра вухаиккхирца, чӀогӀа цец а ваьлла. (М.Я.) 7. И ший а, Марижа йистхилийта гӀерташ, цунна тӀедирзина дара, иза эсала хьоьстуш. 8. Лох-Беташший, ДжамалдингӀаррий Дубин-Эвла боьдучу новкъа хьалабахара, буьйсанан боданехь, сема ладоьгӀуш, синбилгало гучуяларе са а туьйсуш, наг-нагахь Майрбека мохь а тухуш. (М.Я.)

§ 39. Шакъаьстина юххедиллар, цуьнан нийсаяздар.

Предложенехь ша билгалдечу дашах дӀа ца кхеташ, дӀакъаьстачу юххедилларх **шакъаьстина юххедиллар олу. УьтталагӀачу классера дешархо, тхан лулара йол, бӀаьстенан экзаменах дӀалуш яра.** Цу шакъаьстинчу юххедилларх ша билгалдечу дашах дӀакхеташ долу юххедиллар хуьлу, хӀара хийцам бича. **Тхан лулара йол-дешархо бӀаьстенан экзаменах дӀалуш яра.**

Юххедиллар шакъаьста кху меттигашкахь:

1. Юьхъан цӀерметдашна тӀехъа нислахь: *Тхо, дешархой, экскурсе дахара.*

2. Долахьчу цӀарна тӀехъа нислахь: *Ӏарби Мамакаев, нохчийн башха поэт, вина 1918-чу шарахь Лаха-Неврехь.*

3. Долахьчу цӀарна хьалха нислахь, юххедиллар ша ца къаьста, цундела иза цӀомалгаца (запятайца) ца къастадо, м а с а л а: **Нохчийн гӀараваьлла поэт Шайхи Арсанукаев «Кхолламан сизаш» цӀе йолчу стихашкахь язйинчу башхачу романан автор ву.**

4. Даржаза юххедиллар шакъаьста кхеторан дешнашца долчу даьржинчу цӀердашна тӀехъа нислахь, м а с а л а: *Цуьнан ваша, историк, дика хьехархо ву.*

5. Дуьйцуш волчун даге а, цо цунна лучу маьӀне а, дӀааларе а хьаьжжина, нагахь юкьарчу цӀарна тӀехъа нислуш долу юххедиллар а шакъаста тарло, м а с а л а: *Хьаьрсачу кӀентан, Абун, хьаьрса месаш яра.*

6. Предложенехь шакъаьстина юххедиллар цӀомалгашца (запятайшца) къастадо: *Шаид Рашидов, нохчийн*

говза поэт, ишколе хьошалагӀа веара. Сумбулатов Абузар, лаккхарчу дешаран заведеннин хьехархо, исламски институтан белхахо, юкьерчу ишколе хьошалагӀа вахара.

7. Шена тӀехь къаьсттина тидам сацоре я цасацоре хьаьжжина, нагахь юххедиллар тирешца я кӀовларшца къасто а тарло, м а с а л а: *Ш. Арсанукаев – республикан сийлахь поэт – пачхьалкхан университете хьошалагӀа вахара. Ахьмад Гайрбекович (хьехархо) класса чу велира.*

Махмаев Жамалдин, республикан сийлахь хъехархо, кьоначу хъехархошна даима а г1о дан кийча хуьлу.

Шардар 85. Шакъаьстинчу юххедилларшна к1ел сиз а хьокхуш, д1аязье предложенеш. Церан нийсаяздаран бакъонаш иййца.

1. Тхо, дешархой, экскурсе дахара. 2. Iарби Мамакаев, нохчийн поэзин классик, вина 1918-чу шарахь Лаха-Невrehь. 3. Цуьнан да, математик, дика хъехархо вара. 4. Л.Н. Толстой, дуьненахь а воккха яздархо, Девкар-Эвларчу нохчийн Мисирбиев Садин, Исаев Дурдин, Болтин хьоме доттаг1 вара. 5. Юьртахь вевзаш а, везаш а волу Эдиев Ахмад, зеделларг долу говза хъехархо, нохчийн мотт хаза а, говза а буьйцуш волу оьзда кьонах, юьртахь массара а лоруш стаг ву. 6. Юьртарчу клубехь гойтуш г1араваьлла вевзаш волчу композиторан вахарх а, кхоллараллех а лаьцна фильм яра. 7. Дуккха а газаш, масала, кислород, х1аваал еза ю. 8. Имаев Тапа, говза хъехархо а, культуран хьуьнаре белхахо а, тхан ишколе хьошалг1а веара.

Шардар 86. Шакъаьстинчу юххедилларна к1ел сиз а хьокхуш, д1аязье предложенеш. Ши предложени морфологически а талла. Шакъаьстинчу юххедилларан нийсаяздаран бакъонаш схъаййца.

1. Уьтталг1ачу классера дешархо, тхан лулара оьзда йо1, б1аьстенан экзаменаш д1алуш яра. 2. Уьтталг1ачу классера йо1-дешархо б1аьстенан экзаменаш д1алуш яра.

3. М. Гадаев, нохчийн башха поэт, дуккха а поэтически а, прозаически а произведенийн автор ву. 4. Тхо, юккьерчу ишколан дешархой, тхешан хъехархочуьнца цхьаьна экскурсе дахара. 5. Ишколехь хиллачу цхьаьнахетарехь Шайхи Арсанукаевс, г1араваьлла вевзаш волчу башхачу поэта, массарна а езаш а, хазахеташ а йолу стихаш иййшира. 7. Висаитов Мовлад, Турпалхо, мел кхераме, буьрса т1ом хиларх, цк1а а ох1а ца таьлаш, доьналлица хилла, стигланаш т1еелхарх кхералур воцуш, майра т1емало хилла. 8. С. Бадиевс, нохчийн воккхачу яздархочо, поэтически а, прозаически а, драматически а дукха произведенеш язйина. 9. С. Бадиев, нохчийн исбаьхьаллин литературан бухбиллархо, говза а, воккха а поэт, прозаик, драматург вара. 10. Дакаев Iайнди, зеделларг долу говза хъехархо, юккьерчу ишколан дешаран декъан заведующи, класса чу велира, хъехархочун нохчийн меттан уроке ладог1а.

§ 40. Латтаман дурс, цуьнан нийсаяздар.

1. **Шел хьалхарчу латтаман маьна дуьззина нийса билгалдечу латтамах латтаман дурс олу.** Тахана, **уьтталг1ачу ноябрехь, тхо занятешкахь дара.**

Латтаман дурс шина кепара хуьлу:

1) хенан латтаман дурс,

2) меттиган латтаман дурс.

2. Хенан латтаман дурсо шел хьалхарчу хенан латтаман маьна дуьззина нийса билгалдо, м а с а л а: **Кхана, борх1алг1ачу мартехь, зударийн деза де ду.**

3. Меттиган латтаман дурсо шел хьалхарчу меттиган латтаман маьна дуьззина нийса билгалдоккху, м а с а л а: **Мокхазан бердан йистехь, чу буц яьллачу чутаьначу меттехь, аг1орьяьлла Iуьллура иза.**

Предложенехь латтаман дурсаш ц1оьмалгашца (запятойшца) к1астадо. **Хьалхахьа, юьк1а хьун кхачалучохь, декхнаш дара.**

Шардар 87. Латтаман дурсана к1ел сиз а хьокхуш, д1аязье. К1овларшна юк1ахь билгалдаха хенан а, меттиган а латтаман дурсаш.

1. Корана хьалха, ц1енк1ахь, йоха а йоьхна, модаша а юьзна йолу г1овтал а юьйхина, вертана т1ехь хиьна Iачу б1аг1ара а, хьаьрса а волчу Гамзалас дуьрста схъаййцира. 2. Цк1а, гуьйренан юьххьехь, Ахмад талла ваха кечлуш вара. 3. Ког ма-боллу чехка едда ох1анехьа, цанаш йолчухьа, йоьдуш яра говр. 4. Хасимиков Сайд-Ахмада, юккьерчу ишколан директора, туьканара керла книгаш ийцира. 5. Лахахь, хийистехь, берриге а Iаьржа к1ур туьйсуш гуш фабрика яра. 6. Геннара схьа, лахара, дато басахьчу малхо дохдина хи долчуьра, схьахезаш маьхьарий дара. 7. Селхана, 12-чу июнехь, дешархой экскурсе бахара. 8. Селхана сарахь, барх1 сахьт даьллачул т1аьхьа, тхо исбаьхьаллин фильме хьовсуш дара. 9. Хьалхахьа, юьк1а хьун кхачалучохь, декхнаш дара. (I.Г.) 10. Шайн х1усамехь, дечиган маьнги т1е биллинчу меттахь, Iуьллуш яра Марижа. (М.Я.)

Шардар 88. Латтаман дурсашна кел сиз а хьокхуш, даязье предложенеш. Къовларшна юкъахь билгалдаха хенан а, меттиган а латтаман дурсаш. Ши предложени морфологически а, синтаксически а талла.

1. Сарале, шелъялале, цла кхача ма деза тхо. (М.И.) 2. Тахана, борхлалгачу январехь, дешархой музей бахара. 3. Сарахь, бархл сахьт даьлгачу хенахь, тхо फिल्ме хьовсуш дара. 4. Галина малхбузехьа, лекхачу лома юххехула дла, ин дара. (Л.Г.) 5. И дара 1940-чу шарахь, май баттахь, цхьана ломан басахь луьлгачу нохчийн юртахь Эскинойхь. (М.С.) 6. Луьйранна, малх схьакхетачу хенахь, Саламат балха яха араелира. 7. Теркан тогли чохь, сийначу бай тлехь, дитташна келарчу Индагтлехь, книга юьшуш яра Марем а, Зарган а. 8. Хьаьжа-Мурд вукху аглорхьа, аьрру аглорхьа, вирзира.

§ 41. Юкъадало дешнаш, предложенеш.

Дуьйцуш волчо шен ойланца йолу юкъаметтиг билгалъян предложени юкъадалочу дешнех юкъадало дешнаш олу. *Дуьттара доьгначу туьрана, хлоь боькьуш, туьйхира, тов, цу Зайтан Шихмирзас.*

Юкъадалочу дешнаша тайп-тайпана маьлнийн аглонаш билгалйо: хетарг, дог тешна хилар, гуш тера хетар, билгал хууш хилар, и. дl. кх. а, м а с а л а:

1. *Ахмад, схьахетарехь, ишколе вахана.*
2. *Муса, тешна а, клубе вахана.*
3. *И воьлург, шеко йоьцуш, театре вахана вара.*
4. *И воьлург, схьагарехь, лаьрби ву.*

Юкъадало дешнаш предложенехь цлоьмалгашца къастадо.

Юкъадалочу дешнийн тайп-тайпана маьлнаш ду:

1) **рогlалла я уьйр-юкъаметтиг гойтуш**, м а с а л а: цкъа-делахь, шозлагlа-делахь, кхозлагlа-делахь, доьазлагlа-делахь, эххар а, тlаьххьар а, цхьана аглор, вукху аглор, духанехьа, юханехьа;

2) **хаам хьаьнгара хуьлу гойтуш**: суна хетарехь, схьахетарехь, хьуна хетарехь, тхуна хетарехь, шуна хетарехь, царна хетарехь, вайна хетарехь, цо бахарехь, ахь дийцарехь, соьга хьаттича, цунний дайна, хьоьга хьаттича;

3) **тайп-тайпанчу кепара дог тешна хилар гойтуш**: схьагарехь, тешна а, схьахетарехь, хетарехь, бахарехь, билгало йоллуш, шеко йоьцуш, хила тарло, дера;

4) **тайп-тайпана хаамаш, синхаамаш гойтуш**: доцца аьлча, ала дашна, бакьдерг аьлча, ма-дарра аьлча, тов, бах, цхьана дашца аьлча, сан ирсана, цхьадика, цу тlе, цул сов, цу кеппара, дуй хьуна, деца хьуна, кхетий хьо, юха а, ванах, гур хьуна, и хьовха, муха а, бакьду.

Шардар 89. Юкъадалочу дешнашна кел сиз хьокхуш, даязье предложенеш.

Дуьттара доьгначу туьрана, хлоь боькьуш, туьйхира, тов, цу Зайтан Шихмирзас. (Н.Ф.) 2. Ахмадехь хаза тов холхазан куй. 3. Веьна цла кхечира, бах, Гебартойн ва Солса. (Н.Ф.) 4. Чергазийн юткъа нуьйр глевлинга йиллина, даржийна ва верта шена тlе ва тешна, чал дера ва герзаш шен мара ва къуьйлуш, Чергазийн раьгlнашкахь набарна вижира, тов, и Шотин Аьстамар. (Н.Ф.) 5. Схьахетарехь, зудчун дог кlаддира оцу гlуллакхо. 6. lайнди, тешна а, цlера воьлуш вара. 7. Нохчийчохь и мел ву, схьагарехь, вахар хир дац цуьнан. (М.Я.)

Шардар 90. Къовларшна юкъахь юкъадало дешнаш, юкъаяло предложенеш билгал а йохуш, даязье лахара предложенеш.

1. Суна хетарехь, и иштта дара. 2. Кхунна, цхьана аглор, елла шен нана, вукху аглор, Бусана дуьхьалхуьттара. (С.Б.) 3. Асмаь, суна хаьа, ишколе яхана. 4. Цуьнан, суна го, сабlарзлуш лаьттара. 5. Шена Адам гича (хlун дан воллу хьо!), оьгlаз а вахана, карзахвелира Къуддоз. 6. Шена тlе йовха хlума а юьйхина (сентябрь чекхболуш дара иза), ша говр а лоллуш, кертара аравелира иза. 7. Асетан ши йиша – царах жимачу берхlитта шо хир дара – университетехь доьшуш яра. 8. Цхьана аглор, шен зудчунна хьалха вохуьйтур вац алар дола хеташ, вукху аглор, шен накьосте хаттар оьшуш а ца хетта (ткъа иза ша а вацара цунна дуьхьал), Мохьмада цуьнга элира: «Хьо цла вохуьйтур ву ас». (Н.Ф.)

Гайтинчу ойланца йолу шен юкъаметтиг билгалъян предложенина юкъаялочух юкъаяло предложени олу. 1. *Хlинца, суна хаьа, мало ян мегар дац.* 2. *Кху сохьта, суна хета, хьо сихвала мегар дац.*

1. Юкъяало предложени цюьмалгашца къастайо, нагахь иза яържина а, сов йоккха а яцахь, м а с а л а: **Асет, суна хаъа, юккърчу ишколехь хьохуш ю.**

2. Юкъяало предложени къовларшца я нагахь тирешца къастайо, нагахь и яържина а, маъница клезиг оьшуш а елахь, м а с а л а: 1) *Плдийначу бочканах со ца кхьру дела, ас и ша ма-дарра сайн «кухни» чу хлоттийра* (кухни олу ас даьккхинчу ура). (Д. Дефо). 2. **Саламатан йиша – цуьнан ткъа шо хир дара** – университетехь доьшуш яра.

Шардар 91. Юкъадалочу дешнашна клел сиз а хьокхуш, даязье кху лахара предложенеш. Схъайийца церан нийсаяздан бакъонаш.

1. Схъахетарехь, хьо цхъана глуплакхана веана хир ву-кх. 2. Схъагарехь, хьо кхузара вац-кх. 3. Хир а барий, хьовха, ши мотт-м. 4. Оцу меттехь, кхетий хьо, и стаг меллаша вистхилира. 5. Иза суна билггал ца хаъа, деца хьуна. 6. Шовхалан клантана клайн нускал далийнчохь ловзаргахь вацара, тов, и Зайтан Шихмирза. (Н.Ф.) 7. Цунний дайна, шен йолчу оьглазлонца стагана тлехь доцург кхолла а ца деза, дерг хьулдан а ца оьшу. (Н.Ф.) 8. Шихмирза варе ладьглуш вара, бах, и Таркхойн Шовхал. (Н.Ф.) 9. Дахар, схъагарехь, хада доллуш ду цуьнан. 10. Дуьне дуьтуш длабузу дашо малх ва санна, юрт юьтуш юьртаха велира, тов, и Бабин ва Иэса. (Н.Ф.) 11. Схъахетарехь, иза студентка яра. 12. Шовхалан клантана нускал далийнчу ловзарга веара, тов, и Зайтан Шихмирза.

§ 42. Тедерзар, цуьнан нийсаяздар.

1. **Къамел хъаьнга до гойтучу дашах тедерзар олу.** 1. *Со яла хъан, клант, хлара-м муьжги ваций, хъан да вай.* (А.А.) 2. *Цле хлун ю хъан, клужалш?* (М.Я.) 3. *Дауд, хьо тхуна оьшур ву.* (М.С.)

Предложени юьххьехь долчу тедерзарна тлехъа, юккьехь долчунна шина а аглор, чаккхенгахь долчунна хьалха цюьмалг юьллу, м а с а л а: 1) **Камета**, къинтера ялахъа суна. (И.Г.) 2. *Дерриге а дагадогий хьуна, Марижа, цу буйсанна хилларг?* (М.Я.) 3. *Хьо чукхачаре ладьглуш лийра со, Айза!* (А.А.)

Предложени юьххьехь долчу тедерзарна, къаьсттина члогла олуш хилахь, тлехъа айдаран хъаьрк дуьллу, м а с а л а: **Дада! Дада! Хьо ца вирзи, сан да?!**

Ва, хлай, ой боху айдардешнаш тедерзарх цхъана а хъаьркаца а йозанехь длакъастош дац, м а с а л а: 1. *Ва сан нана, клад-х ца йин хьо дарцо бечу узамо?* 2. *Ой борз, хьешан говр, яжо юьгу а олий, хьохкуш хуьлу ткъа?* (С.Б.) 3. *Ахь лелориг хлун ду, ва нана?* 4. *И вара, хлай хлорд, хъан илланча. Хъан чуьрчу лаьнаро и вина вара, ша нуьцкъала, ша клорга, ша кхольина хьо санна, ша къарван хлума доцуш данне а, хьо санна.*

2. **Шеца дозуш кхеторан дешнаш долчу тедерзарх даьржина тедерзар олу.** 1) **Дог дуткъаден хан! Бляьрг лабо стом! Хазахета суна хъан тлаьххъара хазалла.** (П.) 2) **Сан са хъайгахь лаьттина аре,**

Хъан бердан йистошца мел дукха лийли,

Тап-аьлла со меллаша, кхольина,

Ойланан клоргено сагатдина! (П.)

3. Предложенехь кхета хало нислахь, подлежащи, тедерзар вовших къасто хаа деза. Предложенехь сказуемино шех лаьцна дуьйцу коьрта меже, вайн ойланан а, къамелан а коьрта хлума ю подлежащи, ткъа тедерзар къамел хъаьнга до, дош хъаьнга олу гойтучу дашах хуьлу, м а с а л а: 1. Зарган доьшуш юй, Марем? 2. Зарган, доьшуш юй Марем? Хьалхарчу предложенехь тедерзар ду **Марем**, ткъа Зарган подлежащи ду. Шолгачу предложенехь **Зарган** тедерзар, Марем подлежащи ду.

Шардар 92. Тедерзарна клел сиз а хьокхуш, даязье предложенеш, барта схъадийца, сацаран хъаьркаш хлунда хиттийна.

1. *Со яла хъан дела, клант, хлара-м муьжги ваций, хъан да вай.* (А.А.) 2. *Ахь лелориг хлун ду, ва нана?* (А.А.) 3. *Дада! Дада! Хьо ца вирзи, сан да?* (А.А.) 4. *Мокхаз, длавига хлара шиь.* (И.Г.) 5. *Хьо чукхачаре ладьглуш лийра со, Айза!* (А.А.) 6. *Ма лакхахъа, хазаниг, со волчохь ахь гуьржийн сахьийзаме эшарш.* 7. *Цле хлун ю хъан, клужалш?* (М.Я.) 8. *Камета, къинтераялахъа суна.* (И.Г.) 9. *Длавига, диканиг, хлинца дезар дац хъан и месаш лело.* (М.Я.) 10. *Варийлахь, Дука, нуй шайн бабин*

непара тѣхъарниг ма балахъ, и суна бевзар бу хъуна. (М.Я.) 11. И нуй а бу-кх хъуна, Хъасанби, хъо ца тешахъ. (М.Я.)

Шардар 93. Тѣдерзарна клел цхъа сиз а, подлежащина клел ситтина сиз а хъокхуш, дѣаязье предложенеш. Къовларшна юкъахъ тѣдерзар а, подлежащи а гойтуш, дѣаязье уш.

1. Тѣахъенийн маршонна дехалда, клентий, декъала махкана хуьлда шу, мехкарий! (I.M.) 2. Зарган, доьшуш юй Марем? 3. Зарган доьшуш юй, Марем? 4. Зайнап, цѣахъ юй Тамара? 5. Зайнап цѣахъ юй, Тамара? 6. Луиза мосалгѣачу классехъ ю, Асет? 7. Луиза, мосалгѣачу классехъ ю Асет? 8. Марем ишколе йоьдий, Асет? 9. Марем, ишколе йоьдий Асет? 10. Охъадахка, вежарий, герзаш. (М.Я.) 11. Дерриге а дагадогий хъуна, Марижа, цу буьйсанна хилларг? (М.Я.)

Шардар 94. Оьшуш долу сацаран хъаьркаш а хиттош, тѣдерзарна клел сиз а хъокхуш, дѣаязье предложенеш.

1. «Хѣй нах Бешто вуй кхузахъ?» – аьлла, уьйтѣахъ мохъ белира. (С.Б.) 2. Хизар сайн хъоьца долу гуллакх дийчица хлун дара теша ас? (С.Б.) 3. Бешто битахъа бегаш, чехкка, чехкка аравалахъа. (С.Б.) 4. Же Бешто хъайн говра тѣе валал чехкка! (С.Б.) 5. Хизарина хлун моьттура ѣаьлбик? (С.Б.) 6. «Дѣаьлла хъацара-м тера дац, марша ѣойла хъо жима бере», – олуш, чехка шен расхачу дина а ваьлла, Бешто дукха гена ца ваьллачу Бетина тѣахъятилира. (С.Б.) 7. «Дада члуг схъаьлийтахъа цуьнга», – элира Сашас. 8. Жима къонах цѣахъ юй хъан нана? (I.Г.) 9. Кхокха хъо хинца жима яц. (I.Г.) 10. Бераш хъанна вевза шуна Леча цѣе ѣолу клант? (I.Г.) 11. Дауд хъо тхуна оьшур ву. (M.C.) 12. Де дика хуьлда хъан Абумуслим! (I.Г.) 13. Клант хъалхе ду дин кечбан. (I.Г.) 14. Дада ахъ бегаш бо! (I.Ш.) 15. Собаре ца хилча ду къонах эхъ. (I.Ш.) 16. Дада со ца вахча валац. (I.Ш.)

Шардар 95. Къастош, кхетош, шера дѣаеша кху лахара Шайхи Арсанукаевн «Сарахъ» цѣе ѣолу стихотворени. Цуьнан чулацаман план язье. Цуьнан ритм а, барам а еаостопан дактиль хиларан коьрта билгалонаш а, бахъанаш а билгалдаха, схъадийца.

САРАХЪ

Малх дѣабай, геннара баххъаш а къегош,
Ламанийн белшаш тѣе дохк тесна сийна.
Тогли дѣатийна, тѣехъ индагѣаш дегош,
Ткъа боьрахъ – шовданаш, шабарш деш шийла.
Анайист¹ ѣовш лаьтта, лаьмнашна тѣера
Эсаро зезагийн хъожа схъаетта.
Сийначу тийналлин семаллехъ шера
Хезаш ду саделар дижначу лаьттан...

Шайхи Арсанукаев

§ 43. Айдардешнаш, церан нийсаяздар.

1. Дуьйцуш волчун тайп-тайпана синхаам я дог-ойла гойтуцу предложенин маьнѣхъ олучу айдардашах айдардош-предложени олу.

Мовлдис, цѣлехъана дагаваьлла, етт дѣаэккхийра:

– *Хъайц, хъайцхъа!*

Ахъмада, шед а ойуш, говр лаьллира:

– Но!

– *Же! Йол я, Ахъмад, аттана!*

2. Айдардош предложенехъ цѣоьмалгаца (запятойца) къаастадо, нагахъ члѣгачу эшарца олуш хилахъ, цунна тѣехъа айдаран хъаьрк дуьллу, м а с а л а: *ѣалѣлай, ма дукха зингатий ду цигахъ! ѣалѣлай! Ма дукха хъаргѣланаш ю цу арахъ!*

Шардар 96. Айдардашна клел сиз а хъокхуш, дѣаязье предложенеш. Схъаьийца айдардешнийн нийсаяздан бакъонаш. Ши предложени морфологически а, синтаксически а талла.

1. Вай, елла яла со дела!!...Хъанна моьттура хьо хир ву! (А.А.) 2. Ой, суна-м хаьа, и дан цхьана сайн ницкъ боцийла. (А.А.) 3. О, суна сайн хьаша а, цуьнан доьзал а бицбелла хан цкъа а яцара! (А.А.) 4. Эхле-хлай, и ду гуллакх! 5. Оххлай! Ма дерстина жижиг а ду! (А.Каз.) 6. Ахla, цундела ца лууш хилла-кх хьуна хьайн дагахь дерг соьга дийца! (А.Каз.) 7. «Хлей! Не! длаелла!» – бохуш, арара чу мохь беттара. (М.Я.) 8. Ой, ахь хlун дуьйцу? (А.Каз.) 9. Эхле, и до-кх цо стагах... (А.Каз.) 10. Э-Э, дера ду иза хала гуллакх! 11. Охl-охl-охl, и хlун ду цо бохург? 12. «Хлай, нах, хлай!» – мохь туьйхира lабдис. (А.А.)

Шардар 97. Айдарашна клел сиз а хьокхуш, дlаязье предложенеш.

1. Хлай, кура дин, ахь стенга хаьхкина? 2. Ой, дагадохкуьйту суна хьан инзаречу эшарша аре а, буьйса а, беттасехь генарчу мискачу йоблан сибаташ а. (П.) 3. Хлей, лулахо, хьо стенга ваха воллу? 4. Ва, сан нана, клад-х ца йин хьо дарцо бечу узамо? 5. «Эхле-ял-кх, хьо бер», – доккха садаьккхира дедас. 6. Ой, сонта ма лара нах! 7. Эхl, ма дика ду и! 8. Хлай-хлай, ма олу-кх ахь и! 9. Маржа-яl, бераш, ма ледарло йолуьйту аша! 10. «Ой, хьо вуй иза?» – чlоггla элира аса. 11. Ой! Ян а ма ю хlара-м Марижа! (М.Я.) 12. lалелай, ма дукха зингтий ду цигахь! 13. Э-э, ма хьекьалдолуш а, гиллакхе а хилла и йо! 14. Эхле-хлай, и ду хьуна дика гуллакх!

§ 44. Дешнаш-предложенеш хlaъ, хlахla.

Предложенин маьlнехь лелачу хlaъ, хlахla бохучу дешнех дешнаш-предложенеш олу. Луиза, аша диктант язйирий?

– **Хlaъ, хlaъ, язйира.** Марем ишколе яхарий? – **Хlaъ, яхара. Хlахla, ца яхара.**

Хlaъ, хlахla боху дешнаш-предложенеш предложени юьххьехь паргlатчу эшарца олуш хилахь, цlоьмалгаца, чlогlачу эшарца я мохь тоьхна, оьглазе алахь, айдаран хьаьркаца къастайо, м а с а л а:

- «Тропиканка» цле йолчу фильме хьовсур дуй шу?
- **Хlaъ, хьовсур ду. Хlахla, хьовсур дац.**
- «Просто Мария» бохучу фильме хьовсур дуй шу?
- **Хlaъ! Хlaъ, хьовсур ду! Хlахla! Хlахla, хьовсур дац!**

Шардар 98. Хlaъ, хlахla бохучу дешнашна-предложенешна клел сиз а хьоккхуш, дlаязье предложенеш. Схьа-иййца нийсаязьяран бакьонаш.

1. Хlахla, цу tlехь харц лoъ хьo! (М.М.) 2. Хlaъ, ца вогlу со! 3. Хlaъ, хьожур ю. 4. Хlахla, хьан накьост ца вевзина суна. 5. Хlaъ, хьo волчу веана со. 6. Хlaъ! Вогlур ву со юьрта. 7. Хlахla, хезна дац. (М.М.) 8. Хlахla, соьга алийтал ахь. (М.М.) 9. Хlахla, ца аьлла ас цуьнга.

Шардар 99. Дешнашна-предложенешна клел сиз а хьo-кхуш, дlаязье предложенеш. Кхо предложени морфологически а, синтаксически а талла.

1. Хlaъ-хlaъ, иза вогlур ву вайна tlаьхьa. (А.Каз.) 2. Хlaъ, вахана. 3. Хlахla, диканиг, ахьa цу tlехь хlумма а ма ала соьга! (А.Каз.) 4. «Хlaъ, со ву!» – жоп делира Гиргола. (А.Каз.) 5. Хlахla, цо цу хьокьехь ца дийцира соьга. (А.Каз.) 6. Хlахla, ца лаьа суна. (А.Каз.) 7. Хlaъ, хlaъ, иза вогlур ву вайна tlаьхьa. (А.Каз.) 8. Хlахla! Суна ца лаьа стагана цатам бан! 9. Хlaъ, зуда яра цуьнца. (А.Каз.) 10. Хlaъ, вахана иза. 11. Хlахla, воккхастаг, и гуллакх кхин tlаьхьатетта тарo яц тхан. (А.Каз.)

МА-ДАРРА А, ЛАЧ А КЪАМЕЛ

§ 58. Ма-дарра а, лач а къамел довзийтар.

1. Литературни маттахь йозанан къамелехь нехан къамелах нийса а, говза а пайдаэца хаа деза вайна. Нехан къамел коьртачу декьана шина кепара ду:

- 1) хийццане а хийцаза, аьлла ма-дарра,
- 2) хийцинчу формехь.

2. **Хийццане а ца хуьйцуш, ма-дарра далочу нехан къамелах ма-дарра къамел олу.** 1. Луизас Заргане элира: «Тахана суна хьoьца ишколе деша ян лаьa».

3. Хийцинчу формехь далочу нехан къамелах лач къамел олу. 1. Луизас Заргане элира, тахана шена цуьнца ишколе деша ян лаъа аьлла. 2. Луизас соьга элира, тахана шена соьца ишколе деша ян лаъа аьлла.

Шардар 131. Діаязье предложенеш. Ма-дарра къамел, кӀел сиз а хьокхуш, билгалдаккха. Ма-дарра къамел лач къамеле дерзош, діаязье уьш. Хьалхара ши предложени фонетически а, морфологически а, синтаксически а талла.

1. Луизас Заргане элира: «Суна хьоьца ишколе ян лаъа». 2. «Кхарна-м ма хаъа вайн мотт», – элира кӀанта нене. (М.Я.) 3. «Ас дохьур ду шуна докьар», – элира Элсас. (А.Д.) 4. «Со кхуза муха кхаьчна?» – хаьттира йола. (І.Г.) 5. «Кхуьнца йитахьа со», – дийхира Поллас. (І.Г.)

Шардар 132. Ма-дарра къамел лач къамеле а дерзош, діаязье кху лахара предложенеш. Барта схьайийца церан бакьонаш.

1. Эххар а ЯрагӀис элира: «Аса а, сан йишас а іедална гергахь бехказавоккхур вац иза». (І.Г.) 2. Кулсама эр ду: «ХӀун дийр дара теша ас, сайн шу ца хиллехь?» (С.Б.) 3. «Толур ю со», – дог тешна элира йола. (І.Г.) 4. Йола нене элира: «Аса туьйра дуьйцуьр ду хьуна». (І.Г.) 5. «Со наб кхетта яцара, – элира Каметас. – Билгал астагла юьсур ю-кх со?» (І.Г.)

§ 59. Ма-даррачу къамелехь сацаран хьаьркаш.

Ма-дарра къамел нийса яздан юккьерчу ишколехь хаа деза. Вай кхузахь юьйцуьр ю цуьнан нийсаяздан бакьонаш.

1. Юьххьехь авторан дешнаш хилахь, царна тӀаьхьа **шитӀадам** буьллу, ма-дарра къамел кавычкаш юкьахь доккхачу элпаца доладо, м а с а л а: *Йола нене элира: «Ас туьйра дуьйцуьр ду хьуна».*

2. Ма-дарра къамел юьххьехь хилахь, иза кавычкаш юккьехь діаяздо, **цӀоьмалг, тире** а юьллий, жимачу элпаца авторан дешнаш яздо, м а с а л а: «Кхуьнца йитахьа со», – дийхира Поллас. (І.Г.)

3. Ма-дарра къамел хаттаран я айдаран предложених хиллехь, цӀоьмалган метта, цуьнан чаккхенга **хаттаран я айдаран** хьаьрк дуьллу, амма цул тӀаьхьа авторан дешнаш жимачу элпаца яздо, м а с а л а: 1. *«Бек-Солдалла, хӀинца кӀантана а валал хелха!» – элира Солтас.* (А.Д.) 2. *«Сол генарчу махкара еана хьаша мила хилла шуьгахь?» – аьлла, бегашина санна, хаьттира Гуьлджана.* (М.Я.)

4. Авторан дешнаш ма-дарра къамелана юккьехь хилахь, иза шина агӀорхьа **цӀоьмалгаций, тиреций** къастадо, м а с а л а: *«Сан чохь, – элира Солдас, – со дийна мел ву, сан хьешана цхьамма а хӀумма а дийр дац».* (Н.Ф.)

5. Кхочушхилпачу предложенешна юккьехь авторан дешнаш нислахь, авторан дешнашна хьалха **цӀоьмалг, тире** юьллу, хаттаран предложени елахь, **хаттаран хьаьрк а, тире** а юьллу, ткьа царна тӀехьа **тӀадам, тире** юьллу, тӀадамна тӀехь йоза доккхачу элпаца доладо, м а с а л а: 1. *«Дика ду, – элира Хьаьжа-Мурда. – Муш беха, къамел доца дика ду».* (Л.Т.) 2. *«Со кхуза муха кхаьчна? – хаьттира йола. – ХӀун ду суна хилларе?»* (І.Г.)

Шардар 133. Діаеша предложенеш, сацаран хьаьркаш хӀитторан маьйна а дуьйцуш. Шайн тетрадаш тӀе діаязье уьш.

1. Хаза къасташ: «Адам ю-кх», – аьлла, сихха шен журнал схьа а эцна, ведда ша Іийначу метте вахара кӀант. (М.М.) 2. «Новкъа воьдучу суна йовлакх дели делара ахь», – бохуш, бегаш бора цо. (Н.Ф.) 3. «Суна а ца евзина, хьанна евза уьш? – элира Къашма. – Юьртехьа кхаччалц, хӀорде кхаччалц евза». (Н.Ф.) 4. «КӀентий, – элира Къашма, – цигаьрка ма озалаш». (Н.Ф.) 5. «Хьол генарчу махкара еана хьаша хилла яц вайгахь, – элира Секимата. – Амма хьо сан ненавешин зуда ю». (М.Я.) 6. *«Бек-Солдалла, хӀинца кӀантана а валал хелха!»* – элира Солтас. (А.Д.)

Шардар 134. Діаеша предложенеш, сацаран хьаьркаш хӀитторан маьйнаш а, церан бакьонаш а юьйцуш. Шайн тетрадаш тӀе діаязье уьш.

1. «Сан чохь, – элира Солдас, – со дийна мел ву, сан хьешана цхьамма а хӀумма а дийр дац» (Н.Ф.) 2. «Бено, шек ма вала, хӀумма а кхераме хӀума дац, – олуш, елакьежира Таня. – Хьоьга деана кехат ала дицделлера суна». (С.А.) 3. *«Дика ду, – элира Хьаьжа-Мурда. – Муш беха, къамел доца*

дика ду» (Н.Ф.) 4. «Оха и зезагаш даха мегар дуй?» – хаьттира Петламата, вешин блаьра а хьовжуш. (С.А.) 5. «Шайна луьург дейша, – аьлла, ца ваьлла жоп делира царна Дубин кланта, – со кхузахь хинца хлусамда вац». 6. «Бек-Содалла, хьайн сагатделча, вола со волчу, – элира цо. – Иштта вовшашна хелха а вуьйлуш, сакьорур ду вайшимма». (А.Д.)

§ 60. Ма-дарра кьамел лач кьамеле дерзор.

1. Ма-дарра кьамел лач кьамеле дерзош, цьерметдешнийн яххьаш хийцало, цунах а, цуьнан башхаллах а нийса кхеташ ца хилахь, ма-дарра кьамел лач кьамеле дерзорехь галаташ хила тарло. Цундела цуьнан башхаллаш кхузахь йовзийта хьовсур ду вай. Ма-дарра кьамел лач кьамеле хуьйцуш, цьерметдешнийн яххьаш хийцало, хлунда аьлча иза кхечо (3-чу юьхьо) олуш а, дуьйцуш а хиларна. 1-ра юьхье йорзу я ца хийцалуш юьсу, 3-гла юьхь ца хийцало, ткьа 2-гла юьхь длааларан башхаллашка хьаьжжина, 1-чу а, 2-чу а, 3-чу а яххьашка йорзу. Цунах болу кхетам дика хилийтархьама, кхузахь гойтур вай цьерметдешнийн яххийн таблица.

2. Цьерметдешнийн яххьаш хийцаяларан таблица.

3. М а Ъ І н а. Нехан кьамелан авторо шен дош 1-чу юьхье алахь, 2-гла юьхь ца хийцало, 3-чу юьхье цо шен дош алахь, 2-чух 3-гла юьхь хуьлу:

1) *Іайндис Рамзига элира: «Со сарахь шуйга воьлур ву». – Іайндис Рамзига элира, ша сарахь цаьрга глур ву аьлла.*

2) *Іайндис соьга элира: «Со сарахь шуйга воьлур ву». – Іайндис соьга элира, ша сарахь тхьогга воьлур ву аьлла.*

3) *Іайндис, Рамзига а хьовжуш, элира соьга: «Со а, хьо а, иза а конференце вохуьйту». – Іайндис, Рамзига а хьовжуш, элира соьга, ша а, со а, иза а конференце вохуьйту аьлла.*

4) *Луизас Асете элира: «Со хьовца ишколе йоглу». – Луизас Асете элира, ша цуьнца ишколе глур ю аьлла.*

Шардар 135. Діаязье предложенеш, ма-дарра кьамел лач кьамеле а дерзош, оьшу сацаран хьаьркаш а хиттош. Схьайийца цьерметдешнийн яххьаш хийцаяларан бакьонаш.

1. «Хинцца ас юхаизошшехь, ша вадийра-кха хлокхо со», – аьлла, и бер говра тiera охьадоьссира. (С.Б.) 2. «Даьлла хьацар-м тера дац, марша йойла хьо, жима бере! – олуш, чехка шен расхачу дина а ваьлла, Бешто дукха гена ца ваьллачу Бетина тiaхьятилира. (С.Б.) 3. «Хлумма а ца хилла суна-м, дуьххьалдla цхьацца ойланаш яр бен», – аьлла, лусам ладийра. (С.Б.) 4. Несо марнене дагахь ма-дарра длаэлира: «Суна елха сан нана а яц, ткьа десте суна елха leмина а яц». (М.Я.) 5. «Хьан ценачу ойланах теша со», – элира Секимата Серижега. (М.Я.) 6. Зинас, Хьавага а хьаьжна, Мареме элира: «Кхана со а, хьо а, иза а ишколе балха хьажайо».

Шардар 136. Ма-дарра кьамел лач кьамеле а дерзош, діаязье предложенеш. Барта схьайийца, ма-дарра кьамел лач кьамеле дерзош, цьерметдешнийн яххьаш хийцаяларан бакьонаш.

1. «Хьо дийна хилчахьана, суо байлахь хетар яц суна-м», – элира Марижас вешага. (М. Я.) 2. Лох-Беташа йишега элира: «Дийцахьа суна хьайна дагадогьург». (М. Я.) 3. «Хьогга хайита а ницкь ца кхечира сан», – элира Цицис Солтега. (А. Каз.) 4. «Кьахета суна хьох», – элира цуьнга йоla (Цицис.) (А. Каз.) 5. «Со ма ца кхета аша дуьйцучух», – цецьяьлла суртхлоттийра Алпатус. (І. Г.) 6. Нана кланте юха а йистхилира: «Дуьненчохь хьо дийна мел ву, тхьаьшиь байлахь хетар яц тхойшинна». (М. Я.)

§ 61. Цитаташ а, цаьргахь сацаран хьаьркаш а.

І. Тайп-тайпанчу авторийн сочиненешна тiera ма-дарра далочу дакьойх цитаташ олу. Цитата ялайо, ша дуьйцург чlaгидеш, шен ойла кьеггина хазий, дикий билгалъяккхархьама, ша

дуьйцург клоггера нийса а, ма-дарра а довзийтархъама. *М а с а л а: Пролетарски яздархочо М. Горькийс члогла хьекъале а, нийса а аьлла халкъан барта кхоллараллех лаьцна: «Халкъан барта кхолларалла а ца евзаш, йовза йиш яц къинхъегаман халкъан бакъонца йолу истори».*

II. Нагахь цитата авторан дешнашца ялош хилахь, цуьнгахь сацаран хьаьркаш хиттадо, ма-дарра къамелехь санна.

1. Юьххьехь авторан дешнаш хилахь, цунна тлехъа шитладам а буьллий, цитата кавычкаш юкъахь дlаязйо, доккхачу элпаца а йолуш, *м а с а л а: Яздархочо С.Бадиевс шен «Бекхам» дийцарехь яздина: «Шен дегlана там хилча, стага тоам бан ца беза. Стага шен сакъераделлачу меттехь шена юххерчуьнга ладогlа деза».*

2. Цитата юьххьехь хилахь, иза кавычкаш юкъахь доккхачу элпаца дlа а язйой, цlоьмалг, тире а юьллуш, авторан дешнаш дlаяздо, *м а с а л а: «Халкъан поэзи куьзга ду, цуьнан дахар шена чохь гойтуш долу», – бохуш, яздина литературни критико В. Г. Белинскийс.*

3. Цитатина юкъахь авторан дешнаш хилахь, царна шина а агlор цlоьмалг, тире юьллу, цитата кавычкаш юкъахь доккхачу элпаца дlаязйо, *м а с а л а: «Уггаре а тоьлла декхар, – яздора М.Горькийс, – лаьтта тlехь адамалла долуш хилар ду».*

4. Цитатин кxочушхиллачу предложенешна юкъахь авторан дешнаш нислахь, царна хьалха цlоьмалг, тире юьллу, ткъа царна тlехъа тlадам, тире юьллу, *м а с а л а: «Лом долуш дуьненчу даьлларг лом хилла дуьсур ду, – бохуш, яздира литературни критико Д. И. Писаревс. – Адам долуш дуьненчу даьлларг шех адам ца хуьлуш диса а тарло».*

5. Цитата, предложенин дакъа долуш санна, яло а тарло, тlаккха иза кавычкаш юкъахь жимачу элпаца язйо, *м а с а л а: Академика Н.Я. Марра « мотт ойланан дегl» лерина.*

Шардар 137. Цитаташна клел сиз а хьокхуш, дlаязье предложенеш. Барта схъайийца цитаташкахь сацаран хьаьркаш хитторан бакъонаш.

1. «Чулацаме а, суртхlотточу гlирсашка а, композиционни кепашка а диллича, нохч-гlалгlайн фольклор инзаре члогlа хьалдолуш ю», – бохуш, яздира профессора Л. П. Семеновс. 2. Яздархочо С. Бадиевс шен «Бекхам» цlе йолчу дийцарехь яздина: « Шен дегlана там хилча, стага тоам бан ца беза. Стага шен сакъераделлачу меттехь шена юххерчуьнга ладогlа деза». 3. Пролетарски яздархочо М. Горькийс халкъан барта кхоллараллех (фольклорах) лаьцна кху кепара яздина: «Халкъан барта кхолларалла а ца евзаш, йовза йиш яц къинхъегаман халкъан бакъонца йолу истори». 4. Цхъана литературни критико къинхъегаман халкъан барта поэзих лаьцна кху кепара яздина: «Халкъан поэзи куьзга ду, цуьнан дахар шена чохь гойтуш долу». 5. Литературни критико Д. И.Писаревс члогlа хьекъале аьлла адамийн гlиллакх-амалх лаьцна: «Лом долуш дуьнен чу даьлларг лом хилла дуьсур ду. Адам долуш дуьнен чу даьлларг шех адам ца хуьлуш диса а тарло». 6. Цхъана полководцо хьекъале диканиг лардан дезарх лаьцна хьекъале а, дика а яздина: «Диканиг дан сихло. Майралла а, ларвалар а цхъана динахь лела».

Шардар 138. Цитаташна клел сиз а хьокхуш, дlаязье предложенеш. Барта схъадийца цитатин маьнаш. Схъа-ийца цитаташкахь сацаран хьаьркаш хитторан бакъонаш.

1. Илманийн академехь йолчу халкъийн меттанийн, йозанийн центральный институтан профессора, филологически Илманийн доктора Н. Ф.Яковлевс нохч-гlалгlайн фольклорах лаьцна шен Илманан балха тlехь 1927-чу шарахь кху кепара яздира: «Нохч-гlалгlайн халкъан барта кхолларалла сов нуьцкъала а, дика суртхlоттош а ю. Цуьнан цхъадолу иллеш, сказанеш, легендаш дуьненан а фольклоран тоьллачу кепашца юста йиш йолуш ю». 2. Тlеман турпалхочо кху кепара олуш хилла: «Гуллакха тlехь осал а хир вац, ткъа кlадбоцчу тlехь сайн корта тоьпан дlаьндарга клел тийса а ца лаьа суна». 3. XIX-чу бlешарахь ваьхначу воккхачу Илманчас Кавказан этнографа П. К. Услара нохчийн фольклорах лаьцна иштта яздина: « Ламанан (нохчийн) халкъан поэзи lаморан болх сов боккха болх бу, и lаморан дуккха а шеран дезар ду, амма иза берриге а болх хир бу, фински «Калевала» я индийски поэмаш санна». 4. Нохчийн поэзин классико, башхачу поэта I. Мамакаевс шен «Нохчийн лаьмнашкахь» цlе йолчу поэмехь члогlа хьекъале яздина адамийн дахаран lаламца йолчу уьйрах а, дахаран гlуллакхех а лаьцна. Поэто хоуьйту, тlом шена безаш цахилар, иза зуламе а, бохаме а хилар.

«Къеначу лаьмнашций,
Ширачу хьаннашций,
Дlадевлларш хьехадеш,
Къамел дан йиш хилча,
Цlий лайнчу тlулгаший,

Тюм гинчу пепнаший,
Ладоьгург велхавеш,
Хийла аз хазор дара».

§ 62. Нохчийн меттан суртхлотторан гирсаш, исбаьхьаллин башхаллаш.

I. Бакьонаш а, норманаш а ларъян го деш литературни меттан уггаре а мехала а, ца хилча ца торуш а йолу суртхлотторан гирсийн а, исбаьхьаллин а башхаллаш ю. Хинцалера литературни мотт шен бакьонаш а, норманаш а кьесташ йолу уггаре а лакхара форма ю. Цу бакьонаша а, норманаша а литературни меттан ерриге а аглонаш юкьалоцу:

- 1) меттан лексика а, дешнийн хазна а, церан маьнаш а, лексикологи а;
- 2) фонетика а, цуьнан законаш а, орфоэпин бакьонаш а;
- 3) грамматика а, меттан илманан коьрта дакъош а, церан маьнаш а, бакьонаш а;
- 4) йозанан теори (орфографи, пунктуаци);
- 5) стилистика а, цуьнан бакьонаш а, башхаллаш а.

II. **Нийсааларан а, нийсяздаран а, грамматикан а, лексикологин а, стилистикан а бакьонех литературни меттан норманаш олу.** Литературни меттан норманашца цхьаьнайоглуш а меттан исбаьхьаллин башхаллаш а, суртхлотторан гирсийн хазалла а.

Литературни меттан норманаш кху кепара ю:

- 1) лексически норманаш (дешнаш шайн маьнашца нийса дало хаар);
- 2) морфологически норманаш (дешнийн морфологически форманаш нийса ларъян хаар);
- 3) синтаксически норманаш (предложенеш нийса хитто а, дешнийн синтаксически уьйр нисьян а хаар);
- 4) орфоэпически норманаш (дешнаш нийса ала ламор, хаар);
- 5) орфографически норманаш (меттан дешнаш нийса яздан ламор, хаар);
- 6) пунктуационни норманаш (йозанехь сацаран хьаьркаш нийса лелор);
- 7) фонетически норманаш (дешнашкахь кьамелан аьзнаш нийса алар);
- 8) стилистически норманаш (меттан хатI – стиль бакьонийн буха тIехь нийса ларъяр а, шен ойланаш бакьонца нийса а, шера а, кхета атта а, говза а билгалъяхар).

Цу кеппара, литературни меттан норманаш хуьлу лексикан дешнаш нийса далоран, морфологин, синтаксисан, орфоэпин, орфографин, пунктуацин, фонетикан, стилистикан бакьонех.

III. Литературни меттан норманех хуьлуш ю меттан суртхлотторан гирсийн хазалла а, исбаьхьалла а. Кху лахахь вай хьовсур ду, суртхлотторан гирсийн хазалла а, исбаьхьаллин башхаллаш а вайн маттахь муха нисло.

1. **Литературни меттан лексически норманаш** хуьлу меттан дешнаш, церан маьнийн башхаллашка хьаьжжина, бакьонийн буха тIехь нийса далорах, говзаллица царах шера а, атта а кхета волчу кепара пайдаэца хаарх. Масала, аьр вай зеделлачу бакьдолчух. Оха телевиденехь «Халкъан кхоллараллин» передача йира. Цу передачехь иллиалархочуьнга аса алийтира «ГихтIарчу Жоьра-Бабин Ганин, ВорхI вешин йишин илли». И передача телехьовсархошна хазаретар, езаялар бахьанехь тхоьга дийхира и передача радиоохь а яр.

Радиоохь и передача оха еш, хьалхарчу дийнахь иллиалархочун цига ван йиш а ца хилла, ас, дIахьошволчо, цу передачин коьрта дакъа кхочушдира, передача дIаязъяйтира, иллиалархочунна билгалдина илли ала меттиг а юьтуш. ШолгIачу дийнахь ша цига вахча, иллиалархочо илли дIаяздайтира. **ГIайна** бохучу дешан маьна шена ца хиъча, иллиалархо радиоохь и дош а, цуьнан маьна а хойттуш чекхваьлла, амма цхьанна а ца хиъна цу дешан маьна. ТIаккха иллиалархочо «ГихтIарчу Жоьра-Бабин Ганин, ВорхI вешин йишин иллин» хIара дешнаш галдаьхна алар бахьанехь, радиолодогIархой цунах нийса ца кхеттера. «ГIайна» бохучу дешан маьна шена цахаарна, цо иза «**гина**» ду моьттуш, кху кепара гIалат аьллера: «Цу мисар мехаца, чилланан хаьлгаца цу шагатIулгана **гина** дилла хала ду». Иза кху кепара ала дезара: «Цу мисар мехаца, чилланан хаьлгаца цу шагатIулгана гIайна дан хала ду». **Гина** месаш басар еш долу басар ду, ткъа **гIайна** тоьгуна дарах, тир ярах, тай-мехаца дечу гIуллакхах олу. Тай-маха тIулгах ца лета, цундела аьлла иллин и дешнаш, шагатIулгана гIайна дан хала ду аьлла. Иза тардина (тIедеана) маьна долуш, яьржина метафора ю. Цуьнан бакьонца долу нийса маьна кху кепара ду: дегабаам а бина, шен дог духадаьллачул тIаьхьа безаман кIеда ойла шен дагах лата хала хир ду. И маьна билгалдеш аьлла иллин дешнаш. Иза тIулг басарбан хала ду бохург дац.

Меттан лексически норма талхош хуьлу, нагахь **дуьххьар** аларан метте, **дуьххьал** алахь. **Дуьххьар** цкъа а хилаза дуьххьар бохург ду, ткъа **дуьххьал дуьххьалдIа**, нийссадIа ду. **Чийрак**

аларан метта, **чийлак** аьлча а галат хир ду, хIунда аьлча **чийрак** сохьтан доьалгачу декъах, 15 минотах олу, ткъа **чийлак** дечиган ведарх олу. **КIинж** аларан метта, **кIинжа** аьлча а галат хир ду, хIунда аьлча **кIинж** вертан тIехь, корталине тIехь я бIоржама тIехь гIаттийна чо бу, халкъа юкъах олу: «**КIинж** йолу кортали», ткъа **кIинжа** кIинжих ловза, гала чутаса кечбина кIаг бу. **Терк Iоьху** аьлча лексически галат хуьлу, mlo-l бохуш Iеа йиш яц хи, **Терк tleprla** ала деза.

2. **Литературни меттан морфологически норманаш** хуьлу меттан дешнийн морфологически форманаш нийса ларъярх, церан морфологически форманех, м а с а л а: маттана шера, дашна говза ву, **барзана** гур боьгIна аьлча, литературни меттан морфологически норма гал ца йолу. Ненан **меттана** кIант балха воьду, ло **дешна**, когаш **берзана** бу аьлча, кхин маьIна хуьлу.

3. **Литературни меттан синтаксически норманаш** предложенеш нийса хIитторах, бакъонаш нийсса ларъярх, дешнийн уьйр бакъонашка хьаьжжина нисъярх хуьлу, м а с а л а: «Даймохк» газетан редакце кIинхьегамхоша дукха кехаташ «**дахкийтира**» ца яз деш, «Даймохк» газетан редакце кIинхьегамхоша дукха кехаташ «**даийтира**» яз дича, литературни меттан синтаксически норма талхайо. Кехат **даийтира** (цхь. т.), кехаташ (дукх. т.) **дахкийтира**.

4. **Литературни меттан орфоэпически норманаш** хуьлу меттан дешнаш бакъонийн буха тIехь нийса аларх, м а с а л а: орфографехь вай **тIехула**, **зудчо**, **доьхка доьх-ку**, **оха оху** олий яздо, ткъа орфоэпехь нийса хиларна и дешнаш кху кепара олу: **тIоьхула**, **зуччо**, **оха оху**, **доьхка доьхку**. **Зуча** яц и, **зуда** ю, цундела, цуьнан лард ларъеш, яздо вай: **зуда**, **зудчо**.

5. **Литературни меттан орфографически норманаш** хуьлу дешнаш нийсаяздан бакъонийн буха тIехь, нийса яздарх, и бакъонаш ларъян хаарх, м а с а л а: орфоэпехь дIаолуш **тIоьхула** нийса делахь, орфографехь яз деш **тIехула** нийса ду, хIунда аьлча и дош, цуьнан лард ларъеш, яздо: тIе-тIехь-тIехьа-тIера-тIехула; вай олу: тхов **тIехь**, тхов **тIе**, тхов **тIера**, тхов **тIехула**.

Кхисина, **кхисинера**, **кхисси**, **кхиссира** бохучу яханчу а, хьалха-яханчу а, хIинц-яханчу а, гуш-яханчу а хенийн хандешнийн метта, кху кепара аьлча: **кхийсина**, **кхийсинера**, **кхийси**, **кхийсира** – литературни меттан орфографически норма талхош нисло, хIунда аьлча церан маьIнаш цхьаь дац: схьа а оьцуш, тIулгаш я гIорзанаш дIакхуьссуш хилча, вай ала а олу, яз а до: **кхисина**, **кхисинера**, **кхисси**, **кхиссира**, ткъа **кхийсина**, **кхийсинера**, **кхийси**, **кхийсира** олу, пхьалгIа левси кхуьйссуш, иза кхин маьIна ду. Масалш Iаламат дукха ду: кIезана кеч дина **доьша** ду, кехат **доьшу**, **чIогIа** наж, неI **чIогIу**, цийнан **ога**, тIулг **огу**, **оха** доьшу, урд **оху**, латта **оху**, **йоца** кетар – **йоцаниг**, **йоцу** кетар – **йоцург**.

6. **Литературни меттан пунктуационни норманаш** хуьлу йозанехь сацаран хьаьркаш бакъонашка хьаьжжина нийса лелорах, м а с а л а: 1) *Марем доьшуш юй, Зарган?* 2) *Марем, доьшуш юй Зарган?* 1-чу предложенехь **Заргане** хоьтту Марем, цундела **Зарган** – тIедерзар, **Марем** подлежащи ду. 2-чу предложенехь **Мареме Зарган** хоьтту, цундела цу предложенехь **Марем** – тIедерзар, **Зарган** подлежащи ду.

Сацаран хьаьркаша предложенин маьIна а, чулацам а хийца тарло, м а с а л а: 1) *Жима, зуда ялоза волчу стеган, бахам бу сайниг* (М.Г.) Цу предложенехь **жима бахам бу**. 2) *Жима зуда ялоза волчу стеган бахам бу сайниг*. Цу предложенехь **жима зуда ю**.

7. **Литературни меттан фонетически норманаш** хуьлу дешнашкахь къамелан аьзнаш ала дезачу кепара дIааларан а, фонетикан законийн а буха тIехь нийса ала хаарх. Къамелан аьзнаш дешнашкахь гIалат аьлча, фонетически норма талхайо вай, м а с а л а: **бен**, **пен**, **беш**, **шед**, **дегI** йоца дифтонг **е (иэ)** орамехь йолуш ала деза, хIунда аьлча и дешнаш лач дожаре даьхча, ораман мукъа аз дахлуш, чIагIлуш ма-дарра гучудолу, м а с а л а: **бен**, **бенан**, **бенна**, **бено**, **бенаца**; **пен**, **пенан**, **пенна**, **пено**, **пенаца**; **беш**, **бешан**, **бешана**, **бешо**, **бешаца**; **шед**, **шедан**, **шедана**, **шедо**, **шедаца**; **дегI**, **дегIана**, **дегIан**, **дегIo**, **дегIаца**. Цхьаболчара кху дешнашкахь а гIалат олу къамелан аьзнаш: **Iаьвшина**, **хьаьвсина**, **наьIалт**, **неI**, **зингат**, **туьнкалг** аларан метта, Iевшина, хьевсина, неIалт, наьI, зинтаг, туьнтаг олий, гIалат олу. Уьш гIалат аьлча, вай дешнийн фонетически норманаш талхайо.

8. **Литературни меттан стилистически норманаш**¹ хуьлу предложенехь я къамелехь, я произведенешкахь меттан хатI (стиль) а, ойланаш а хазий, нийсий, говзий, бакъонций гайтарх, ларъярх, м а с а л а: ХIара строфа, **нахана** боху дош бахьанехь, литературни меттан стилистически, синтаксически норма а, стихан ритм а галиолуш хуьлу, м а с а л а:

«Со, тIаьхьашха нахана наьIалт бохуш,

Дуьхьал дегза воьлуш вац,

Матто дуьйцуш, дог ца дешаш,

Шина ойланехь хилла вац».

Цу строфа юкъахь нахана боху дош ца аьлча а маьIна кхеташ, хууш ду.

И строфа кху кепара шера а, кхеташ а ю:

«Со, тлаъхъашха наьлалт бохуш,
Дуьхъал дегза вольуш вац,
Матто дуьйцуш, дог ца дешаш,
Шина ойланехъ хилла вац».

IV. Юкъараллин дахаран тайп-тайпанчу аглонашкахъ буьйцучу литературни меттан тайпанех литературни меттан стилаш олу. Литературни меттан стилаш ламочу илманах стилистика олу.

Нийсааларан бакъонех орфоэпи, дешнийн нийсаяздаран бакъонех орфографи олу.

Литературни меттан шен суртхлотторан гирсийн хазалла а, исбаъхъаллин башхаллаш а ю. Хьовсур вай, вешан маттахъ уьш муха нисло.

Исбаъхъа суртхлотточу билгалдешнех хуьлуш йолу эпитеташ, гуттаренан эпитеташ вуно хаза нисло, м а с а- л а: бацах сийна я баьццара олу; буц ша баьццара ю, амма иза генара хъаьжча сийна хета; динах – расха дин, расха жима дин, барзах – гила борз, сих – мерза са, дошах – сийна даш, шовданах – горга шовда, шийла шовда, шал шийла шовда, малхах – можа малх, дашо малх, нур дашо можа малх, дуьненна а исбаъхъалла латто сийлахъ малх олу; туьрах – дуткъа тур, терсмаймал дуткъа тур, диттаца шокъетта цлен-горга болатан тур, диттаца шокъетта цюкъболатан гоьрда я терсмаймал олу.

Цхъа хлума кхечух таръечу дустаро исбаъхъа, хаза суртхлоттадо, маттана хазалла, исбаъхъалла ло, м а с а л а:

1. **Мархашкахъ ва лечкъа, дашо малх ва санна,**
Мусостан цу баьрчехъ, базаран кирхъан клел,
Ша лечкъаш яра, тов, ВорхI вешин и йиша.
2. **Стигланца ва йозуш, ламанца ва керчаш,**
Догланна язъелла мокха марха ва санна,
Ченан клур глаттийна, лаьржа бода хлоттийна,
Дерриг дойх къаьстина, хъалха боглуш бара, тов,
Цу Зайтан Шихмирзин тлех маса гила.
3. **Цу децийн дажаре, цу луьнан шакаре,**
Хъалхара ва когаш бай хъалауьйуш,
Шен турпал глоглаш тле ша еза телаш,
Сема ладюьглу гила борз ва санна,
Шен турпал глоглаш тле ша лоха лахвелла,
Сема ладуюьггира, тов, цу Мадин Жаьмарзас.
4. **Йочанан ва мохо идо дарц ва санна,**
Йилбазан ва мохо некъан чан ва санна,
Расхачу шен дино ша чехка идош,
Вадийна кхийира и Ненан жима клант
Гадбуто Терка тле, цу Теркан ва йисте.

Дуьхъал дош ца доьхуш, шен синклорггера синхаам а, дог-ойла а гойтуш далочу говзачу (риторически) хаттаро инзаре хаза а, исбаъхъа а суртхлоттадо, м а с а л а:

Ва сарахъ, суьйренца, бузучу малхаца,
Ламанийн басешкахъ попах букъ ва тоьхна,
Корта кара ва кхоьхъуш, ша гийла гелвелла,
Ойла ян хиира, тов, Харачойн Зеламха:
«Арешка дохк доьлча, аренаш ва идош,
Даккъашка дохк доьлча, и даккъаш ва цюьстуш,
Нанас вина ва ваша сайн тоьпах тарвина,
Ас маццалц дуур те малх кхета хьо дуьне?»

Риторически (говза) тедерзар хуьлу къамел шена тедерзочу говзачу дешнех, м а с а л а:

1. **Дакъаза ма йовла, чуомеца берзалой,**
Садаьлча йожур аш шен юткъа и голаш,
Дакъаза ма йовла, бослаьржа хьаргланаш,
Садаьлча мер аша шен лаьржа и бляьргаш.
(«Таркхойн клентан, Жерочун клентан илли» тлера.)

2. «Шина доттагичун илли» тлехъ («Ненан клентан, Маьхьтин Идарзан илли» тлехъ) и дешнаш, кху кепара хийцам беш, далийна, м а с а л а:

Дакъаза ма вала, хлай Маьхьтин ва Идарз,

*Витал ахь со тасий шина рега кху юккъехь,
Яжа пурба дацар-кха сан юткъа и голаш
Мецачу барзана, дегах са къастаза,
Витал ахь со тасий шина рега кху юккъехь,
Мала пурба дацар-кха лаьржачу хьаргина
Сан лаьржа и блаьргаш, дегах са къастаза.
(«Ненан клентан, Маьхьтин Идарзан илли» тIера.)*

Тардинчу маьIнехь долчу къайлахчу дустарх хуьлуш йолчу метафоро а маттана исбаьхьалла ло, м а с а л а: **дашо чIуг, дашо сахьт** аьлча, нийсачу маьIнехь хилахь, **дашо малх** аьлча, тардина (тIедеана) маьIна хуьлу: дашо малх **хаза малх** бохург ду.

Халкъан кицанах метафора хуьлу, м а с а л а: *Хьалха хьажаза ког а ма баккха, тIехьа хьажаза дош а ма ала. Нехан хьаьвди тIехь дин а ма барстабе, бехачу новкъахь куралла а ма лелае. Хьовла ма хила хьо, тIе мел кхаьчначо вуур ву хьо, аьрга стом ма хила хьо, церг мел тоьхначо дIакхуссур ву хьо.*

ХIума хаздеш, дестош дийцаро (гиперболо) а суртхIоттор сов доккху, дуьйцург хаздо. Халкъан турпалаллин иллин исбаьхьчу дешнаша инзаре хаза суртхIоттадо суьйренан а, хи дан йоьдучу йоьлан бедаро а, коьртатуйллучо а, хи дан хьочу гIирсо а: кIудало а, чилхьесан бухкаро а, юкъанаюьллучо а, м а с а л а:

*Ва сарахь суьйренца бузучу малхаца,
Туйка юллал дари шен дега дерзийна,
Бере кечвал ва дети шен некхе дерзийна,
Чилхьесан бухкараца, цу цIестан кIудалца,
Цу хIордан ва мохо ездари повзадеш,
Эсаран ва мохо кисин тIам повзабеш,
ХитIа яха ма елира ВорхI вешин ва йиша.*

Цхьа йол кечъян оццул дукха дари я дети ца оьшу. Иза, илли хаздеш, ялийна гипербола ю.

Олицетворени къинхьегаман халкъан барта кхоллараллехь а, исбаьхьаллин литературехь а исбаьхьа, хаза суртхIотторан а, сихаамийн а кепех цхьаь ю. **Адамна санна, садоцчу хIуманна тIедерзош, дош аларан синхаамийн исбаьхьаллин кепех олицетворени олу.**

Цунна масалш далор вай къинхьегаман халкъан барта кхоллараллин а, исбаьхьаллин литературан а произведенешкара.

«Ассалам Iалайкум, бос сийна буюто Терк,
*Дукха вогу алий, бехк ма билла суна,
Наггахь бен ца вогуш, жима хьаша ву со-ма.
Цу элийн эшарах хьо гIергIаш доьду Терк,
Элан стун боларахь хьо сетташ доьду Терк,
Хьо дуьйцу ва хезча, кленташна ма моьтту,
Хударал дуькьа ду, хьаьхьамчо ва санна,
Аренан и клентий хьо лопцуш ду».*

(«Ненан клентан, Маьхьтин Идарзан илли», I.)

Гочийна оьрсийн я кхечу яздархойн, поэтийн, классикийн произведенеш хаза а, кIорггерчу синхаамашца а хуьлу вайн маттахь.

Къинхьегаман халкъан хьекъалечу бартан поэзехь хьалха юьхьанца дуьйна а хиларца сийлахь-бакхийчу поэташа а, яздархоша а исбаьхьаллин литературехь шайн кхоллараллина юкъаялийна исбаьхьаллин башхаллаш а, суртхIотторан гIирсийн хазалла а.

V. ХIинцалерчу нохчийн литературни меттан норманаш а, суртхIотторан гIирсаш а, исбаьхьаллин башхаллаш а вайн матте гочийнчу произведенешкахь хаза а, дика а нисло. Иза, кхин дукха ца дийчича а, кхеташ ду. Цундела цу тIехь чекхдолуьйту оха.

Южалло цхьаьнге а ца хоьтту. Валаза, цхьа Дела воцург, вуьсур вац. Валаро дерриге а кхачадо: пачча-хьийн ницкъ а, маьлхан нур а, сирла хьекъал а, зударийн хазалла а. Дерриге а садоу жилIалам валарна карадоьрзуш чекхдолу.

Нохчийн меттан хазалла а, исбаьхьалла а, йовза луучарна хайтархьама, кхузахь ала лаьа дуьненахь а бевзаш хиллачу илманчаша а, яздархоша а аьлла хилла хьекъале дешнаш.

XIX-чу бIешарахь ваьхначу воккхачу илманчас, Кавказан этнографа П.К. Услара нохчийн маттах лаьцна ша язбинчу илманан балха тIехь кху кепара яздина: «Нохчийн мотт чIогIа къен хетар даржош берш цунах цхьана а кепара кхеташ боцу нах бу. Мелхо а, и мотт, шен гIоьнца адамийн ойланан уггаре а кIорггера агIонаш а йийцалур йолуш, чIогIа хьалдолуш бу».

Дуьненахь а воккхачу яздархочо Л.Н. Толстойс, нохчийн мотт а, вайнехан халкъан барта кхолларалла а хьахор бахъана долуш, поэте А.А. Фете ша кехат язdechу хенахь, кху кепара аьлла: «Нохчийн мотт угаре а хазачу а, хьалдолчу а меттанех цхьаь бу, нагахь кхоччуш дика иза хууш хьо велахь»,

Иза бакъонца иштта хилар вайна гучудолу, нохчийн меттан суртхлотторан гирсийн хазалле а, исбаьхьаллин башхаллаш а хьаьвсича.

Илманийн академехь йолчу халкъийн меттанийн а, йозанийн а центральный институтан профессора, филологически илманийн доктора, воккхачу илманчас Н.Ф. Яковлевс (1892-1975) нохч-гIалгIайн фольклорах лаьцна кху кепара яздина шен 1927-чу шарахь арахецначу «Нохчий а, гIалгIай а Iаморан гIуллакхаш» цIе йолчу книги тIехь: «Нохч-гIалгIайн халкъан барта кхолларалла сов нуьцкъала а, дика суртхлоттош а ю. Цуьнан цхьадолу иллеш, сказанеш, легендаш дуьненан а фольклоран тоьлладу кепашца юста йиш йолуш ю». Оццул лакхара мах хадийна баккхийчу илманчаша а, яздархоша а вайн меттан а, вайнехан фольклоран а хазаллин а, исбаьхьаллин а.

Шардар 140. Суртхлотторан гирсийн хазалла а, исбаьхьаллин башхаллаш а билгалйохуш, дIаеша кху лахара текст. Эпитеташна кIел сиз хьакха.

ЮРЧУК А, САЛАХЬ А.

ЧIогIа хала бара тIеман юьххьера мур, амма лейтенантана Юрчукна хIетте а карабора даима цIена вулавелла лела аьтто, ткъа хIинца мелла а тамашийна хеталора цуьнан барзакь. Когара тиша, чухула бехчалгаш хьерчийна ботинкаш хIинцца ремонтара евлла куц дара, тIеюьйхина аьхна хеча голаш тIехь зарзъеллера, шена йиллина хан кхозлагIа токхуш долчух тера цIагара чоа дара. КIайчу тешца мухха а тIетегна цхьа туьйдарг бен, кхин цхьа а хIума дацара керла. Я царна тIехь ур-атталла лейтенантан биьсабергаш а яцара. Салахьан шега лерина хьажар тергалделла, лаамаза докха садаьккхира Юрчука. (Хь. Саракеев. «Толамах тешарца».)

Шардар 141. ДIаязье кху лахара жима текст. Суртхлотторан гирсийн хазаллин а, исбаьхьаллин башхаллийн а тидам бе. Забаре ирачу дешнийн маьIна билгалдаккха.

ДЕШАРХОЧУН СУПЬЯНАН ЗАБАР.

Йуьйранна со ишколе вогIуш, геннара дуьйна хезаш хуьлура Супьянан аз:

– ХIинца ладогIалаш керладу хаамашка. Сайдин Iалаудди хьалххе ишколе вогIуш ву. Цо хоуьйту, урокаш дIайолалун хан тIекхочуш лаьттий. Сайдин Iалауддин буйнахь книгашший, тетрадашший ду. Царна юкьахь шортта шианнашший, цхьааннашший ду. Царах муьлхарг хьанна кхочур ду, хIинца а хууш дац, амма муьлххачу а гIайгIа-балина кийча Iен-м веза...

Оццу хенахь со школан неIаре кхочу. Ткъа хIинца а со жима а лоруш волчу Супьяна шен кьамел чекхдоккху:

– Аша ладуьйгIира керладу хаамашка. Ах минот яьлча ладогIалаш Сайдин Iалауддис, 37-гIа шардар кхочуш хIунда ца дина бохуш, суна ден долчу девне.

И дешнаш суна неIаре кхачначул тIаьхьа хеза. Со чоьхьа волу. ХIинца а Супьяна дийцинчух дийлина Iабаза долу бераш, вовшашка бIаьргаш а телуш, цхьацца шабар-шибар деш хуьлу. Амма со, сайна хIумма а ца хезначуха, вист а ца хуьлу. Бераша цIахь язйинчаьрга со хьоьжуш лелаш, Супьянан яздаза йуьллучу тетрадан тидам ца хилладуха, уллохула тIехволу со.

А. Дакаев. «Хьехархо».

Шардар 142. Суртхлотторан гирсийн а, исбаьхьаллин башхаллийн а тидам беш, дIаеша кху лахара текст. Шайн тетрадаш тIе дIаязье иза.

МАЙРБЕКАН ЭХЬЕ ХАРЦО.

«...Ватин кешнашка тхо охьакхачначу хенахь...цо...соьца цхьацца ян ца йогIу, эвхьаза забарш ян йолийра, дийца ца догIу осал хабарш дийца велира. ТIаьххьара а цо соьга... дагара хаййтира, сох куьйгаш детта вуьйлира...

Дехарш дарца а, сайн хуьлу кхерамаш тийсарца а иза кхетаме валу гиртира со...

Майрбекан гIодаюкь а лаьцна, говрахь Iаш хилладу сан аьтто хилира, иза ца кхуьуьйтуш, баттара яьккхинчу цуьнан шайлтанца говрара охьаэккха. Говрара а воьссина, иза суна тIаьхьавелира.

Сайн деглан дола ца дича ца елира со. Сайна тлехийдачу цунна герзаца дуьхьалонаш а еш, юхаюйлуш, кешнийн керта тле кхаьчна, со оцу кертал дехьаиккхира.

Майрбек оцу керта юххехь вуьйжира.

Эццахь кхера а елла, со Ватин кьуба чу яхара. Цу чохь, цхьана соне дла а тевжина, со, Вате орца доьхуш, доланаш дан елира. Тлех члогла кхераелла, со кхетам чуьра йолуш лаьттара. Оцу хенахь кошан боданехь, сайна уллохь, цхьа адаман аз хезира суна: «Кхера ма лолахь, со хьуна глоьнна кхаьчна хьуна», – бохуш. Цул тлаьхьа хилларг дага ца доглу...», – аьлла, сецира Марижа, шен бляьргех оьху хиш дла а хьоькхуш. (М. Ясаев. Повесть «Хьоме юрт».)

Шардар 143. Меттан суртхлотторан гирсийн хазаллин а, исбаьхьаллин башхаллийн а тидам беш, длаеша текст. Тлера схьаязье иза.

МАККИН ХЬЕКЪАЛЕ, ИРА ДОШ.

– Дика ду, – курра корта а ойуш, элира йола, – хлара ду-кх Заурбеке сан ала йиш йолу сан дош: Заурбек! Дан а ду тхо юьртара бен а доцу мехкарий. Иза ахь нийса элира. Амма ахь аьллачу кепара, тхо ший куьг а айина, цхьаьнгге а маре ца доьлху, лакхара дешар дешначуьнга а, цадешначуьнга а...

Стагах дерг цуьнан гиллакхе а, амале а, оьздангалле а, хьекъале а, доьналле а хьаьжжина хета тхуна. Ахь пхийтта шарахь дешна. Дешар ламийнехь а, гиллакх-м ца ламийна ахь. Ахь кураллаш ян ца оьшу тхуна. Хьуна хьехнарш хьол тлех хилла хир бу! Бахамах, ахчанах йохка хлумма а яц тхан. Оха, юьртарчу мехкарша, тхаьш ахчанах, бахамах ца духку. Иза коьртаниг дац, коьртаниг адам ду, адамалла ду... Тхox хлораннан а ду хьуна кийрахь дог.

А. Мальсагов. «Ойла кхетам чу яр».

Шардар 144. Меттан суртхлотторан гирсийн хазаллин а, исбаьхьаллин башхаллийн а тидам беш, длаеша кху лахара стихаш. Дагахь ламае уьш.

ДИКАЧУ ДЕШАРХОЙН ЛЕРАМ

(10-чу классан дешархошка)

Дешар ламо лууш бу,
Хьехархошца гиллакх ду,
Вовшийн терго цара йо,
Хаарш цара шайн кечдо.

Вовшашца уьш йохье боху,
Диканца уьш муьтлахь беа,
Вониг царна лууш дац,
Харцо цара магош яц.

Дай-наношца дика бу,
Бакхийчийн дош лардеш бу, Царна гло деш, гуллакх до,
Ян йиш йолу терго йо.
Баца юкьахь зезаг санна, Дешар хууш, шу товш ду,
Аьтто алсам хуьлда шуна,
Ирс, там дукха хуьлда шун!

Динчу денца шу декъалдо,
Хаарш алсам хуьлда шун!
Шун дахарехь и ирс-аьтто
Тхуна даим лууш ду.

Шаьш ойла еш, кхета лаахь,
Къахьега шу лууш хилахь,

Оьшуш хир дац цатам бан,
Хилахь лууш тидам бан.

Сирла ма ду похӀме хьекъал,
Дешарх, махках ойла йоьзна,
Хьоме бераш ас до декъал,
Хааршца шу хета оьзда.

Со а вара Iамо лууш,
Хаарш долуш, дешар хуурш
Къахьоьгурш тхан хьоме бу. Тхан дегнашна гергар бу.
З. Джамалханов

ПУНКТУАЦИ

ЙОЗАНЕХЬ САЦАРАН ХЪАЪРКАШ ХИИТТОРАН БАКЪОНАШ.

I. Тидам.

Тидам хӀоттабо дийцаран а, паргӀатчу эшарехь олучу тӀедожоран а предложенийн чаккхенга.
Халкъан кицанаш.

Дукхадезаро кӀезиг дезийтина. Когийн, куьйгийн пӀелгаш цхьабосса дац. Генара зурма хазахета. Дуьненан хьал могашалла ю. Лийр воцуш санна деша.

Б и л г а л д а к к х а р. Нагахь ша лаьтташ йолу предложени дӀайолош хилахь, **амма, бакъду, ткъа, делахь а** бохучу хуттургашна хьалха а тидам хӀоттабо. М а с а л а: *Имрана дехха меттахъхьедира Зайнин, Хьасанан ши дегӀ. Амма уьш меттах-м ца хьайра.* (С.Б.)

II. Хаттаран хьаьрк.

Хаттаран хьаьрк дуьллу хаттаран предложенин чаккхенга.

Гоьр мичахь ю хьан? Аса хьайга аьллачун ойла йиний ахьа? (С.Б.) Тантас, маьлхан дашо зӀаьнаршка а хьаьжна, йоккхачу гӀайгӀанца элира: «Хинца и дӀабовиш лаьтта малх санна, дӀадовр ду вайн доттагӀалла?»» (Н.Ф.)

Б и л г а л д а к к х а р. Лач хаттаран чаккхенга хаттаран хьаьрк ца дуьллу, хӀунда аьлча лач хаттар чолхе-карарчу предложенехь кхачаман тӀетуху предложени хуьлий лела, цундела ишттачохь предложени ерриге а хаттаран ца хуьлу.

Зинас Светега хаьттира, иза стенга йоьду. Суна ца хаьа, иза мила ву. Суна хаац, маса сахьт даьлла.

2. Нагахь лач хаттарх хиллачу кхачаман тӀетухучу предложеница йолу коьрта предложени хаттаран елахь, и чолхе предложени **хаттаран** ю. Тиаккха цуьнан чаккхенга хаттаран хьаьрк дуьллу. М а с а л а: *Роза, хьуна хаьий, маса сахьт даьлла?*

III. Айдаран хьаьрк.

Айдаран хьаьрк дуьллу:

1. Айдаран предложенин чаккхенга:

Довха садоьлу пондаро, ма самукъане ду-кх дуьненахь ваха! Ахь-м хьо суна гӀо эшначу меттехь сан ваша хилла дӀахӀуттур ву, бехира соьга! (С.Б.) Мел башха, башха ду-кх Iалам, шен марахь хьо кхобург, Шуьйта! (I.M.) Декъала хуьлда Хьалхара май!

2. Айдаран эшарца олуш йолчу тӀедожоран предложенин чаккхенга:

Же, Бешто! Хьайн говра тӀе валал чехкка! (С.Б.) Бешто! Битахьа бегаш, чехкка, чехкка аравалахьа! (С.Б.)

Чувеана Iен йиш яц, же! Же, чехка араваьл! (С.Б.) ЦӀеххьана мохь хезира суна: «Собар, наьIалт хиларш! Сацийталаш!» (П.)

3. Айдардашний, тӀедерзарний, предложенин юьх-хьехь лаьттачу **хӀаь, хӀан-хӀа** бохучу дашний тӀехьа, нагахь уьш айдаран эшарехь алахь:

Маржа! Цуьнан корта хьаьвзина, Ахьъяд! Со шуьшинна тешнабехк бан а ца гӀиртина, я шуьшиннах вела гӀерташ а, вольуш а ца лела. (С.Б.) ХӀахӀа! Цкъа а суна хьагӀ евзина яц. ХӀаь! VogӀu so! Собардехьа!

IV. Дукхатіадамаш.

Дукхатіадамаш дохку: дийцар чекхцадаларан билгалонна, дог-ойла айар, тлеерзор кхочушдеш, тидам тлеберзоран а, ткъа предложени юккъехъ соцуңга ярца (и соцуңга ян тарло воьхна эхъхетарца а, цул сов, цхъаъ къамела юкъаэккхарца а), клоггера ойлаяйтаран а, дуьйцург дагах хъакхадалийтаран а лалашонца дуьззинна длаалаза дитарна а, къамел цлеххъана дагахъ а ца хиллачу кепара кхечу гаьн тле дерзорна а.

Кепекан механ вац шех йолу вон амал эша ца луш волу стаг. (Н.Ф.)

«Гуллакх иштта нисдели... Со шу долчуьра длавахаз а волу, – элира цо тлаьххъара а. – Хьуна кестта хаза там бу, иза хлун ду... Амма вай вовшахкъастале сайн ойла хьовга йийца дезаш ву со...» (П.)

«Дуьйшучохъ ду хлара, – жоп делира Анзора, – гой хьуна вайна тлехлоьттинарг, хьанна моьттур дара...»

– Меллаша!.. – аьлла, дош хадиьра Седекъа. – Мичхъа ю Зайнап?

Седекъ вист ца хуьлура... Цлеххъана корта хъалаайбира цо, лаьттах ког туьйхира.

Б и л г а л д а к к х а р. Хаттаран я айдаран хъаьркана тлехъа дукхатіадамаш хлитто дезаш хилча, кхоъ ца буьлллуш, шиъ буьлллу тладам.

V. Запятай.

Запятай юьллу:

1. Цхъанатайпанара меженаш къастош, нагахъ уьш карла ца йоккхучу я бохучу къасторан хуттургаца цхъаьнакхеташ яцахъ.

Уьш виъ стаг вара. Уьш бара: Бетий, Зикарий, Решиддий, Хьамаддий. (С.Б.)

2. Тледерзар къастош, нагахъ иза предложенин юьх-хъехъ айдаран эшарехъ олуш ца хилахъ.

Мохъ а болуш, чехкка тлехъаьдира Тоня цунна: «Павлуша, хьо вуй иза?» Тоня, Христинин хьокъехъ дийца аса хьуна?...

3. Юкъадало дешнаш а, предложенеш а къастош, нагахъ уьш къовларшца я тирешца къастош яцахъ:

Веана кхечира, бах, Гуьржичун дика клант

Жерочун жима клант вехачу ва уьйтла.

(Халкъан илли тлера.)

Хьо кхузахъ, схъахетарехъ, мичча а цхъана гуллакхана еана ю-кх? (П.) Иза, суна хаьа, театре вахана.

4. Айдардош къастош, нагахъ иза айдаран эшарехъ ца алахъ.

– Эх! Ахьмад, хьо ву иза, – аьлла, жоп делира Адама. – Учина клел йилла. Иштта. Же, клентий, цле! – Анзора фонарь длайиллира, Седекъа члешалг латийра. – Ватта, хьо ву иза, Мута?

Б и л г а л д а к к х а р. 1. Тледерзарна хьалха **ва**, **хлай** боху дешнаш хилахъ, уьш тледерзарх ца къастадо запятайца,

Мохо гловгане шок етта, йовлакх хьийзадеш. И оьрси кхайкхира: «Хлай сан доттаг! Со хьан ву лахъте верззалц...»

*«**Ва**, **клант**, хьо стенга ваханера?» – элира дас шен кланте.*

2. **Ва** боху кхайкхаран айдардош тледерзарна хьалха нислахъ, иза запятайца а, нагахъ къаьсттина айдаран эшарехъ члогла олуш хилахъ, айдаран хъаьркаца а къастадо тледерзарх.

Ва! Хъасан! Ца хили-кх хьо тахана цлахь!

5. Халкъан иллешкахь ритм нисъеш юкъадалош долу **ва** боху дакъалг айдардашах къаьсташ ду. И дакъалг шена юххерчу дашах запятойца ца къастадо.

*Ва сарахь суьйренца булчу боданца,
Туйка юллал ва дари шен дегла дерзийна,
Бере кечвал ва дети шен некхе дерзийна,
Чилхьесан бухкарца, цу цлестан клудалца,
Цу хлордан ва мохо ездари повзадеш,
Эсаран ва мохо кисин тлам повзабеш,
Хитла яха ма елира ВорхI вешин ва йиша.*

Б и л г а л д а к к х а р. Нагахь айдардош 2-чу юьхъан цлерметдашна хьалха нислахь, иза цхьана а хьаьр-каца ца къастадо цлерметдашах.

– Ой хьо ву и, Мухьид? (С.Б.)

6. Бакъдаран **хIаъ а**, дацаран **хIахIа** боху дакъалгаш къастош.

ХIахIа, и ца товш хир дацара. ХIахIа, и цу шинна а ца лууш дацара. «ХIахIа, дада, – элира Мошас, – корта лозу сан». ХIаъ, вогу со. КIеззиг собарделахь.

7. Деепричастин карчам а, шакъаьстина деепричасти а къастош.

Дуба, чуьра ара а ваьлла, коляски чу а хиъна, хаьхкина дIавахара. Дубас, юха а вирзина, кхин цкъа а дIалецира цуьнан куьг. Моша шен цIа чохь Iаш яра, диллинчу кора хьалха а хиъна, гура тIе оьзна долу кIади а тоьгуш.

8. Причастин карчам къастош.

Говрашкахь вогуьрг Хъасанний, цуьнан накъосттий вара, баккхичарах дагавала шайн цIа вогуш. (С.Б.)

Книгаш кораш ду, адам шайна чухула дуьнене хьоьжуш долу. (Кица.)

9. Шакъаьстина юххедиллар къастош, нагахь и къовларшца я тирешца къастош дацахь.

С. Бадиев, Сийлахь-воккха яздархо, вина 1903-чу шарахь.

Б и л г а л д а к к х а р. **Масала а, иштта, аьлча а, тайпанан, я, ур-атталла, къаьсттина, вуьшта аьлча** бохучу дешнашца дало а тарлора шакъаьстина юххедиллар.

Дуккха а газаш, масала кислород, хIонал еза ю. ХIусамда, тайпана яицки гIалегIазкхи, кхузткъа шарера муьжги хеталора. (П.) Шовданан йисте хи мала беана бара гIала, аьлча а стен сай. Юьртана къилбе агIор гуш бара арц я хьун тIехь йолу рагI.

Дуккха а адамаш, къаьсттина бераш, чIогIа хазахеташ хьуьйсура хаьхкинчу говрашка. Массо а бахархой, иштта бакхий нах а, бахара концерте хьовса. Массо а садолчу хIуманна, ур-атталла зингатна а, хаьа дахарехь шена оьшург.

10. Хенан а, меттиган а латтакийн дурсаш къастош.

Цкъа, гуьйренан юьххьехь, Куьйра талла ваха кечлуш вара. Ког ма-боллу чехка едда охьанехьа, цанаш йолчухьа, йоьдуш яра говор.

11. **Сов, бен, хьовха, меттана, воцург, тIехь** бохучу дешнашца болу цлердешан карчам къастош.

Аса туьканара, **ручканал сов**, къоламаш а ийцира.

12. Чолхе-цхьаьнакхеттачу предложенехь цхьалхе предложенеш къастош.

Иза а вара гIелвелла, амма агIорвала меттиг яцара.

Буйьса Iаьржа яра, стигал догIанан мархаша дIалаьцна яра.

13. Чолхе-карарчу предложенехь тIетуху предложени а, тIетухучу предложенин карчам а коьртачу предложених къастош.

НеIарх хIума тоьхча, йистхилира Асет. Уггар даккхийра гIуллакхаш карахь долчу нахаца а лаккхара ойла йолуш волчу цунна шен доттагI везара, хьал кIеззиг долуш иза воллушехь. Книго, хиэ санна, массанхьа а некъ боккху. (Кица.) Со дийна мел ву, сан хьешашна цхьамма а хIумма а дийр дац.

Б и л г а л д а к к х а р. Дустаран карчам цлеран хIоттаман сказуемина юкъабоглуш хилахь, иза цIомалгаца (запятойца) къастош ца хуьлу. М а с а л а: *Книгаш йоцу хIусам кораш доцу цIа санна ю.* (Кица.) *И шура тIуо санна ю.*

VI. Запятойца тIадам .

Запятойца тIадам буьллу:

1. Яържина цхъанатайпанара меженаш къастош, нагахь царна юккъехь запятой йолуш елахь. М а с а л а: Книги тlехь дуьйцуш долчух кхетаран коьрта биъ некъ бу:

- 1). Книги тlера мел дешначу хlора дешан а маьlна дан хаар;
- 2). И дешнаш хоттадаларца хуьлуш йолчу предложенийн маьlнаш дан хаар;
- 3). Ша мел ешначу предложенийн маьlнаш вовшахтасарца, царах цхьа маьlна даккха хаар;
- 4). Цу книгийн декхарш гучудахар а, царах кхетар а.

2. Цхъана хена чохь я хьалха-тlаьхьа хуьлуш долу гlуллакхаш билгалдеш йолу, хуттургашца йоцчу чолхе-цхьаьнакхеттачу предложени юкъайогlуш йолу предложенеш къастош, нагахь санна уьш чlогlа яържина а, хlора а кхачаме доллуш маьlна долуш а елахь, нагахь царна юккъехь запятой йолуш а елахь.

Волгун бердашна гергахьа кхьачнера тхо; тхан полк юьрта чу юьйлира.

3. Яържина цхъанатайпанара тlетуху предложенеш я баьржина латтаман карчамаш къастош, къаьсттина, нагахь царна юккъехь запятой йолуш елахь.

Муха хир бац даг чохь сел хазачу lаламе безам, нагахь вайн аренаша баьццарчу хуьтан духар дуьйхича; нагахь хазачу бошмашкахь диттийн, маргlалийн гаьннаш тlехь юткъачу шакаршца бlаьстенан хьозарчаша эшарш лекхча; нагахь татолаш, хиш самукъане гlовгlанца дуьйладелча; нагахь, Терка тlехула хаза нур къегош, цlечу дарин басахь суьйре цийеш, малх бага боьлча; нагахь деглах аьхна хlо хьерчаш, шерачу аренгахь бацо, бос хоьрцуш, етта тулгlе гича; нагахь, ерриге беша-хула чекхдолуш, лестачу гlан тата лергашна хезча, – лаха лаьттахь, бай тlехь, церан lиндаглаш лесташ, «бай кхолуш бацалахь тlамарца гlаьттина цlен зезаг» дайча? (З. Дж.)

VII. Шитlадам.

Шитlадам буьллу:

1. Нагахь цхъанатайпанарчу меженашна хьалха юкъара дош делахь.

Тхан совхозан бешахь дукха стоьмаш бу: lежаш, хьечаш, кхораш, хьорматаш, туьркаш, шаптлш.

Б и л г а л д а к к х а р. Гlуллакхан документашкахь дагардар дlадолорна хьалха юкъара дош доцчохь а шитlадам буьллу.

Собранино сацам бо:

Бlаьста дийна ялташ сихонца а, дараш доцуш а чудерзо.

Гуьйренан охуна шен заманчохь дlадолийна чекхдаккхарна дан оьшург дерриге а дан, и. дl. кх.

2. Хуттургашца йоцчу чолхечу предложенина чуйогlуш йолу предложенеш къастош, нагахь шолгlаниг бахьанин я кхачаман, я кхеторан маьlна долуш елахь, **хlунда аьлча** боху бахьанин хуттург ца олуш йитинехь.

Паламат, вайшинна башха а дац шок йиттича а, ца йиттича а: иштта а, вуьшта а ахча доцуш ду. Аьхкенан йовхачу заманчохь тхо долчохь говраш буьйсанна яжа реме локху: дийнахь мозаший, бутанаший¹ хьийзайо уьш.

3. Ма-дарра къамелна а, цитатина а хьалха, нагахь авторан дешнашна тlехьа лаьтташ уьш хилахь.

Сиражди корак арахьожуш вара, ткъа коляска дlаяхча, зудчуьнга вистхилира иза: «Зайнап, аса цхьа хlума алий хьовга? Ахьмад вара хьуна иза».

Пролетарски воккхачу яздархочо А. М. Горькийс яздина: «Халкъан барта кхолларалла а ца евзаш, йовза йиш яц къинхьегаман халкъан бакъонца йолу истори».

VIII. Тире.

Тире юьллу:

1. Сказуеми цlерниг дожаран цlердашах хиллехь а, шеца хlоттам-гlоьннан хандош ца хилахь, подлежащиний, сказуеминий юккъе.

Дешар – серло, цадешар – бода. (Кица.) Мало – хало. (Кица.)

2. Сказуеми цlерниг дожарехь долчу масаллин терахьдашах я куцдашах хилахь а, шеца хоттам-гlоьннан хандош доцуш хилахь а.

Шозза бархl – ялхитта. Шозза шиъ – диъ. Хазалла – сарралц, дикалла – валлалц. (Кица.) Юург – дегlан кхача, наб – син кхача. (Кица.)

Б и л г а л д а к к х а р. Нагахь подлежащиний, цlердашах хиллачу цlеран хlоттаман сказуеминий юккъехь **иза** боху цlерметдош хилахь, цунна хьалха тире юьллу, сказуемин цlеран декъаца хоттам-гlоьннан хандош хилахь а.

Хаар – иза боккха ницкъ бу. Хьанал къахьегар а, дешар-lилма дика lамор а – иза вайн сийлахь декхар ду.

3. Цъханатайпанарчу меженашна тѣхъа юкъара дош делахъ. *Іам, коьллаш, Іунан чІажжий, и ира баързнаш – берриг а бу цуьнан некъ.*

4. Даържина юххедиллар а, деепричастин карчам а, юкъадало дешнаш а, предложенеш а къастош (къовларийн, запятойн меттана).

Стаг букъ саттийна Іеро пехаш – керла хІаваъ чуузуш долу цеций – хъаьшна латтадо.

Хъала а глаьттина, хъаьж тІе фуражка охъа а талийна – Олхазар оьглазвахаран билгало яра иза – уггар кІеда-мерза дешнаш а хоържуш, вистхилира иза.

5. Хуттургашца йоцчу чолхе-цхъаьнакхеттачу предложенехъ, нагахъ хъалхарчу предложенино бехкам я хан, я бахъана билгалдахъ; нагахъ цхъана дарна тІера кхечуьнга хийцалуш хилахъ, и предложенешкахъ біостанехъа (дуьхъал) маьна далаш хилахъ, я **цундела** боху бахъанин куцдош ца олуш дитахъ.

КІанта кран хъовзийра – хи охъахъаьдира. Бутт схъа-кхетаза бара – буйьса бодане яра. Буйьса Іаьржа яра, стигал догІанан мархаша дІалаьцна яра – шена ши гІулч генахъ долу цхъа а хІума ган йиш яцара... Оцу минотехъ яй-й шок туьйхира – Ахьмад луьйчуьра сецира. ЦІеххъана топ елира – ракето стигал серлаяьккхира. Лоххачу шабарца догІах дуьйцура Хадишата – шен берриг а сингаттам, бала дІабийцира цо лер кІезиг долуш волчу шен лулахочуьнга.

6. Ма-дарра къамелана юккъехъ я цунна тѣхъа хилахъ, авторан дешнаш къастош. Ишттачохъ тире дукхъаьолахъ запятойца юьллу.

«ХІан-хІа, дада, – элира Асета, – корта лозу сан». «ЦІа гІуо ший а, шу ца оьшу», – элира цаьрга Салмана. «Вало, Іома йисте гІуо вайша», – элира Мусас, ара а ваьлла, бешахула новкъавелира и шиь.

7. Меттиг а, хан а, масалла а билгалдеш, тІера тѣкхаччалц боху маьна гойтучу шина дашна юккъе.

Собранехъ 18–19 стаг вара. Автобусан некъ: Соьлжа-ГІала – Лаха-Невре. (Соьлжа-ГІалара Лаха-Невре кхаччалц.)

IX. Къовларш.

Къовларш йохку:

Дешархочун къаьсттина тидам тѣхъ ца сацош, яз деш волчо кхетор, довзийтар луш хилахъ, юххедилларш а, юкъадало дешнаш а, предложенеш а къастош.

Юнас (хъехархо) класса чу велира. Шена тІе йовха хІума а юьйхина (сентябрь бутт чекхболу зама яра иза), ша говор а лоллуш, кертара аравелира иза.

X. Кавычкаш.

1. Ма-дарра къамел къастош.

«Ас тхешан библиотека гайта хъуна?» – аьлла, Адаман куьг схъалецира Хъасана. «Кху сохъта схъа-м лоцур ву», – боху ойла яра Салманан, махо повзочу кучана тІаьхъа ша вольдуш. «Шайна луьург дейша, – аьлла, ца ваьлла жоп делира царна Султана, – со кхузахъ хІинца хІусамда вац». «ХІун ду и хьо резаверг?» – элира Адама, вела а къежна.

2. Цитата къастош.

Гарваьлла вевзаш волчу яздархочо С. Бадуевс шен «Бекхам» цІе йолчу дийцарехъ яздина: «Шен дегІана там хилча, стага тоам бан ца беза. Стага шен сакъераделлачу меттехъ шена юххерчуьнга ладогІа деза».

3. Дешнийн я предложенин беламе маьна билгалдеш.

*Ас, «лакхарчарех» кхеравелла,
Къайлахъоьцург ца кховдийна,
Хъаставелла, велавелла,
Цаьрца шуьне со ца хиьна. (Н.М.)*

4. Автора шен маттаца доцу дешнаш, ша ца олучу кепара уьш хиларе терра, кавычкаш юкъа яздо.

*Башха ю суьйренан стигла,
Сирла ду геннара «сеткий»,
Сирла ду, беран ирс санна:
ЭхІ! Дагахъ ала а йиш хІунда яц сан:
Седарчий, сирла ду шу, сан ирс санна.
Цхъа Іаьржа инзаре аьрриг,
Цхъаццаерг тІейогІу буйьса,
Ганза верг хезча цецверриг,*

«Аьхканаш» лен довлу буьрса. (I.M.)

5. Бехкаман церш кьестош.

Аса оьрсийн а, нохчийн а, алапайн а меттанашкахь ешна дуккха а произведенеш: А.С. Пушкинан «Капитанан йол», «Тазит», «Йозан бере», «Кавказан йийсар», М.Ю. Лермонтовн «Мцыри», «Измаил-Бей» А.М. Горькийн «Нана», Б.С. Евгеньевн «Пулеметчик Ханпаша», М. Мамакаевн «Зеламха» роман.

Салманний, Олхазаррий язвелла «Теркайист» а, «Республика» а, «Даймохк» а газеташка.

6. Нагахь авторан дешнашца цитата ялош хилахь, сацаран хьаьркаш хиттадо ма-дарра кьамелехь санна: Цхьана полководцо хьекъале а, говза а яздина хилла адамаллин оьзда дешнаш: «Майралла а, ларвалар а цхьана динахь лела». «Диканиг дан сихло», – баьхна цо. Тiеман турпалхочо олуш хилла хIара хьекъале, башха дешнаш: «Пуллакха тIехь осал а хир вац, ткъа кладбоцчу тIехь сайн корта тоьпан дIаьндарга кIел тийса а ца лаь суна».

7. Авторан дешнаш цитатина юккъехь нислахь, шина а аглор запятой, тире юьллу, м а с а л а: «Майралла а, ларвалар а, – яздора полководца, – цхьана динахь лела».

8. Цитата, предложени дакъа долуш санна, ялош хилахь, иза кавычкаш юкъахь жимачу элпаца язйо, м а - с а л а: Академика Н.Я. Марра «мотт оьланан дегI» лерина.

XI. Лакхахь вай йийцинчу йозанехь сацаран хьаьркаш хитторан (пунктуацин) бакъонашка, лерина тидам а беш, хьаьвсича, вайн хаа йиш ю пунктуацин коьрта некъаш а, церан башхаллаш а.

Предложенехь грамматически соцуьнга ечу меттехь сацаран хьаьркаш хиттадо, ткъа маьнин (логически) соцуьнга ечохь сацаран хьаьрк ца хиттадо. Интонацийн башхаллашка хьаьжжина, предложенийн чаккхенга оьшуш долу сацаран хьаьркаш дохку: **тIадам а, хаттаран а, айдаран хьаьркаш а.**

Пунктуацин бухе йиллина коьрта кхо принцип ю:

- 1) грамматически,
- 2) маьнин,
- 3) интонацин (эшаран).

Пунктуацин грамматически принцип грамматикан бакъонийн буха тIехь дIахIоттош ю, цу бакъонашка хьаьжжина сацаран хьаьркаш хиттош. Предложенин чаккхенга сацаран хьаьрк диллар интонацин (дIааларан эшаран) башхалле хьаьжжина хуьлу. Пунктуацин маьнин принципан башхалла грамматически а, интонацийн а агIонашца йозуш нисло, хIунда аьлча предложени дакъошка а, меженашка а екъаялар маьница нислуш ду. Цундела маьна пунктуацин принципийн бух ларало.

Интонацин тайпанаш, башхаллаш Iамочу фонетикан декъах **интонологи** олу. Интонацин тайпанаш дукха ду. Юккъерчу ишколехь царах шиь бен Iамор дац: 1) маьнин интонаци, 2) исбаьхьаллин интонаци.

Тайп-тайпана маьнаш кьесточу интонациях **маьнин интонаци** олу. КIорггера дог-ойла а, синхаам а, церан хазалла а, исбаьхьалла а билгалъечу интонациях **исбаьхьаллин интонаци** олу.

Карладаккхарна шардарш.

Шардар 145. Текст дIаязье, предложенин чаккхенга оьшучу тIадам а, оьшучу хаттаран а айдаран хьаьрк а хIоттош.

Корта а тесна, неларера дIахилира Александр Йол хьалагIеттира Луларчу цIа чу делира и шиь.

– Соня, ахьа динарг хIун ду Барт ца бинера вайшимма цхьаьнгге а хIумма а ца дийца

– ХIун дийр дара аса Шаьш девлир-кх соьгара и дешнаш Хьуна хала-м ца хетта

Велакъежира Александр

– Ахьа динарг хIуьа а ловр долуш ву-кх со

Хазахетта кьегира йоьлан сирла бIаьргаш

– Университетера гимнази чекхъаьккхича, мича ваха дагахь ву хьо

– Раевский волчу, Кавказан эскаре гIур ву

Кхераман марха хьаьдира Софьин юьхьа тIе Сихха элира цо:

– Цигахь тIом ма бу беш

– Хилча хIун ду Даймахкана гIуллакх деш, декхар дIадала ма деза хIора хьаналчу стага Со ххийна, кхаьбна Раевскийс

– И-м бакъ ду, – резахилира Софья ТIаккха элира цо – Со хьоьга хьоьжуш, Деле доланаш деш хир ю, хьуна хIумма а ца хилийта

I. Гайсултанов. «Александр Чеченский».

Шардар 146. Оьшу сацаран хьаьркаш а хиттош, дӀаязье текст.

МАККА А, СУЛТАН А.

Мехкарша аьлларг ца хезира цунна КӀеззиг йоьхна йолуш, дӀавоьдучу Султанна тӀаьхьа а хьожуш, мохь туьйхира цо:

– Султан цкъа сацахьа

КӀант юхахьаьжира: йол езира цунна Йолана дуь-хьал а волалуш, цо элира:

– А-а, Макка, хьо яц и Суьйре дика хуьлда хьан

– Диканца дукха вехийла хьо, Султан Муха веа хьо хӀун деш ду шу

– Балхе ца эшадойтуш, къахьоьгуш дохку тхо Шуьга хӀун дало Могуш-паргӀат дуй шу а

А. Мальсагов «Ойла кхетам чу яр».

Шардар 147. Талламан белхан хаттаршна жопаш язде.

ТАЛЛАМАН БОЛХ

1. **Дукхаллин терахье даха хӀара цӀердешнаш:** цӀе, хи, гӀа, наб, дитт, леча, кол, де, етт, стаг, кӀант, йол, ехк, суьйре, делкъе, зезаг.

К е п: *цӀе – цӀерш.*

2. **Легаде дожаршца цӀердешнаш:** болх, буц, кӀант, **цӀерметдешнаш:** тхо, вай, шу, уьш.

3. **Хенашца хийца хӀара хандешнаш:** доьшу, яздо, дуьйцу, хьоьху, лема, ламадо.

К е п: *дуьйцу, дийца, дийцира, дийцина, дийцинера, дуьйцура, дуьйцур ду.*

4. **Кху лахарчу цӀердешнийн грамматически классаш билгалъяха:** стаг, ваша, йиша, нана, неӀ, говр, газа, кор, куьг, олхазар, эса, дог, бахам, кечам, безам, лам, сту, къолам, пен, толам, эмкал.

5. **ДӀаязье хӀара ши предложени. Доланиг дожаран цӀердашна кӀел цхьа сиз, дийриг дожаран цӀердашна кӀел ши сиз хьакха.**

1). Зайнапан шала вина ши ваша балхахь вара. 2). Зайнапа шала вина ши ваша балхахь вара.

Барта схьаала, муьлхачу предложенехь хуьлу и ши ваша Зайнапан ши кӀант, муьлхачу предложенехь ву и шиь цуьнан ши ваша.

Шардар 148. Оьшу сацаран хьаьркаш а хиттош, дӀаязье кху лахара стихаш.

ТИЕМАЛО А, ЦУЬНАН ЕЗАР А

(Муслун а, Асмаан а безамна)

– Сан маршалла дикачу йоле

ТӀеман цӀергахь яздина долу

Безаман шовкъехь кхиьна долу

Сан маршалла ду Асмаэ

– Хьан маршалла соьга делахь

Дог-ойланца езаш делахь

Ас схьаоьцу резахилла

Хьо вицвина со ца лела

– Ахь ладогӀал хӀай сан безам

Къиза мостагӀ кхечи вайна

Толаман де кхочур ма ду

Вайша цхьаьна дехар ма ду

– ЦӀечу эскаран толам хилда

МостагӀчун бен ша богийла

ЦӀизца керча къиза мостагӀ

Кхоьца верза хьоме Муслу

– Деган хьаша мерза езар

Виц ма велахь хьо езнариг

Хазчу юьртахь Лаха-Невrehь

Ас хьаржина безам бу хьо

– Ахь ойла ел хьоме Муслу
Ас яздинчу кху кехатан
Сан дилха дог гийла доьлхуш
Со ма лела, хьо виц ца луш
– Дагаловцуш хаза дахар
Ницкъ ло суна хьо езаро
Вайн Даймехкан луьрчу тамехь
Дуьхьалвала мостагашна
– Йоглур ма ю хаза луьйре
Йоглур ма ю хаза суьйре,
Йоглур ма ю хаза зама,
Воглур ма ву хьоме Муслу.

Зайнди Джамалханов

Билгалдакхар. Стихашкахь дийцинарг дахаран бакъдерг ду. Ичаев Муслу 1941-чу шарахь Сийлахь-боккхачу Даймехкан таме вахара. Муслус тамехь, жигара дакъалаьцна толаман де тлехаччалц. Цунна ша делла дош йола, Асмаа, боккхачу тешамца лардира. Асмаъ а, цу шиннан доьзал а кьинхетаме а, оьзда а бехаш бу. Кегийрхой кхетамца кхиарна масал лара мегар ду церан оьзда, дика доьзал. Лакхахь ялийна стихаш зорботоьхнера 1942-чу шарахь районан газета тлехь. ХIетахь дуьйна уьш дагахь хууш Лакха-Неврехь волчу, иллеш, назманаш дика а, дукха а хууш волчу дийцархочо (сказитело) Ибрагимов Сайт-Хьасана иллица, мукъамца олуш, ларийна и стихаш. Уьш хазачу мукъамца дика олуш ву иза.

Шардар 149. «КIорнеш яйна хьоза» цIе йолчу стихотворенин 5-гIа строфа дIа а язъеш, фонетически а, морфологически а, синтаксически а талла.

Юккъерчу ишколехь хаа еза стихашкахь йолу ритм а, рифма а, церан барамаш (размераш) а.
Цу стихотворенин кеп кхетош схьайийца.

КIОРНЕШ ЯЙНА ХЬОЗА

КIорнешна кхача бан дахара хьоза,
ДIадоьдуш и лардеш хиллера куьйра,
Цо кIорнеш йовдийра Iовжаме цийза,
Дедда и дахара хиллачул буьрса.

КIорнешна кхачанца кхечира хьоза,
КIорнеш ца карийча, бIарзделла хьаьвзи,
Доьлхуш, и дийкира, кIорнешка кхойкхуш,
Хьун екош, дилхира, ша орца доьхуш.

ДегIе зуз доуьйтуш, дилхан дог делхош,
Дийкира, тийжира бIарзделла хьоза,
Дерриге дуьнненна шен гIайгIа ялхош,
Ша бинчу бенна и гонаха хьийза...

Сан дог а Iийжара, къахеташ царах.
Бехк боцчу, маьршачу хьозанна зен дар
Мичара даьлла те? Къахета ненах,
Къахета бехк боцчу кегийчу кIорнех.

Хьозашна кегийра шайн кIорнеш санна,
Наношна хьомсара хета шайн бераш.
Къизалла ирча ю массо а ханна,
Цундела халкъашна машар бу безаш.

Зайнди Джамалханов

ТАМАШИЙНА ГИНА ГIАН

Тамашийна глан гинера,
Нанас, йишас сагатдора,
Денана ша йоьлхуш гора,
Деле кхойкхуш уьш биснера.

Аре лаьцна цле йогура,
Мохо иза хьалаядийра,
Малххий, буттий цхьаьна гира,
Массо седа кьегаш бара.

Урамашкахь шовда дара,
Мохца стигал сирла гора,
Цлен бос эцна, хи доглура,
Тамашийна и сурт дара.

Зайнди Джамалханов

Шардар 150. «ЙоI-хьехархо (Мадина)» цле йолчу стихотворенин 4-гла строфа, дIа а язъеш, фонетически а, морфологически а, синтаксически а талла.
Цу стихотворенин кеп а, рифма а муха ю, кхетош схьадийца.

ЙОI-ХЬЕХАРХО (Мадина)

Студентка хьо йолуш евзина тхуна,
Оьздачу ден-ненан оьзда йоI Мадина,
ТIетаьIна кьахьоьгуш Iилма Iамий ахь,
Зеделларг хьайн долуш хьехархо ю хьо.

Халкьалахь девзина хьекъале кица:
«Беркате кьахьегар вайн нана еца»,
Хьанала кьахьоьгуш хазйо ахь амал,
Хьехархо хьо хилар хуьлда хьан декъал!

Берашна ахь Iилма хьанала хьехча,
Нахаца гIиллакхе, оьзда хьо хилча,
Къинхетам, адамалла нийса лардича,
Хьехархо хьо хилар хьан декъал хуьлда!

БIаьстенан исбаьхьа зезагаш санна,
Iилманан хьаьттахь шу товш хета тхуна,
Дешаро, Iилмано совдоккху хьекъал,
Хьехархо хьо хилар хуьлда хьан декъал!

ЧIегIардиг санна, шу шера ду, оьзда,
Маьлхан и нур санна, сирла ду хьекъал,
Iилманах, Даймехках шайн ойла йоьзна
Оьздачу шун новкъахь ас до шу декъал.

Зайнди Джамалханов

Шардар 151. Боккхачу тидамца дIадеша Хь. Хасаевс яздинчу «Зевне хьеший» дийцаран жима дакъа. Тидам бе цу декъехь хIиттийнчу сацаран хьаьркийн. Схьайийца уьш хIиттийна пунктуацин бакъонаш. Цу дийцара юкьара харжа а харжий, ши предложени морфологически а, синтаксически а талла.

ЗЕВНЕ ХЪЕШИЙ.

Дуьне дохделира, хьуьнхахь гла дала, зазадаккха доладелира. Органан тогleshца дукха ду элхьяьмчаш, хьаьрса хьечаш, хьуьнан leжаш, кхораш. Iуьйранна хьо хьаьжча, басешкахь, бердашкахь цара даьккхинчу зазано, ло диллича санна, кIаййинера хьун. Зазанна тIехула хьийзачу накхармозийн ладоьгIча, пондар локхуш санна хеталора. Мозаша дургал кхоьхьура накхаршна чу.

Iуьйранна араваьлла, маьлхан зIаьнарш схьакьадале, Орган йистехь ахь ладоьгIча, дехьа басарчу хьуьнхара схьахезаш олхазарийн хаза эшарш хуьлу. Вайн хьаннашкахь эшарш хаза йолуш ду шоршалш, алкханчаш, дуккха а кхин тайпа олхазарш. Малх схьакхетталц эшарш ца совцайо цара. Мел дукха ладегIарх кIордор доцуш, хаза мукьамаш хеза. Малх схьакхетча, жимма са а даьна, иза чубузуш, эшарийн ловзар духадолор ду цара.

Иштта ловзар хуьлу олхазарийн кIорнеш яххалц. Буйса а ца юьту цара тийна. Сахиллалц шен хазачу эшаршца иза новкьайоккху зарзаро¹.

Шардар 152. Боккхачу тидамца дIадеша Хь. Хасаевн «Зевне хьеший» цIе йолчу дийцаран жима дакъа «Мокха хьоза». Цу декъан план хIоттае. Цу планаца схьабийца цуьнан чулацам. Цу юкьара харжа а харжий, ши предложени фонетиче-ски а, морфологически а, синтаксически а талла.

МОКХА ХЬОЗА.

Каде хьийза бIаьста мокха хьоза. Иза кьардайна² олхазар ду. Уьш даима а вовшашца девне хуьлу. Кор диллина хилча, корах чудогIий а, рагIу кIелахь лаьттаху пхьегIаш чу хьожий а, шена амал бо оцу хьозано.

Цо деш дерг доккха зен дац, цо бечу пайдане хьаьжча. Оцу кьардайначу хьозано, цхьацца кIеда хIуманаш лахьош, шена бен бо. Шозза-кхузза кIорнеш йоху. КIорнеш цо кхобу, стоьмаш тIехь хуьлуш долу зуламе нIаьний даош. Цундела Iалашдан деза и олхазар. Иза адамашца уггаре а чIогIа гергарло долуш ду.

Б и л г а л д а к к х а р. Хь. Хасаевс Iаламах а, хьуьнан акхаройх а, олхазарех а, дийнатех а лаьцна язйина дийцарийн чулацаме дика кнга ю «Хьуьнан кьайле». Цо доккха гIо дийр ду вайн хьомечу Даймахке а, цуьнан Iаламе а, дийнаташка а, олхазаршка а дешархойн болу безам алсамбаккха.

2. Иштта кегийрхой кхетош-кхиорехь а, исбаьхьаллин а доккха маьна долуш ю нохчийн башхачу поэтан Iалвади Шайхиевн поэзин гулар «Стогаллин бIаьвнаш». Цу тIехь ю Iаламан исбаьхьа сурт а, адамийн кIорггера дог-ойла а, поэтически синхаамаш а, лаккхара похIма а гойтуш йолу башха произведенеш: поэмаш: «Седарчий ловзучу буйсанна», «Стогаллин бIаьвнаш», баллада «ЧIагIо» (5 декъах лаьтта), дуккха а барамехь цуьнан дика стихаш. Поэзин и книга ешнарг дохковер вац.

Шардар 153. ДIаеша кху лахара Мухьаммад-пайхамаран хьадисаш. (Делера салам-маршалла хуьлда цунна!) Шайн дешнашца схьадийца церан коьрта маьнаш. Дагахь Iамаде уьш. Лерина тидаме схьайийца кепаш а, тайпанаш а. Церан бакьонаш карлаяха. Харжа а харжий, ши предложени фонетически а, морфологически а, синтаксически а талла.

МУХЪАММАД-ПАЙХАМАРАН ХЪАДИСАШ.

1. Динчунна кхиэл йийр ю дагахьдолчуьнга хъаьжжина.
2. Шаьш къахьобгуш кхача лоху адамаш Далла дукхадеза.
3. Ян йиш йолчохь шен оьглазло цаечунна Дала доккха совглат дийр ду.
4. Шен леткъамашца ша кlorда а ца войтуш, ша къахьегарца шена кхача лохучуьнца Дела кьинхетаме ву.
5. Делан кьинхетамах дог ма дилла, амма хъайн эмкал дlаехка.
6. Бакьдолчух дlахоттало, харцдолчух херавала.
7. Дуьне а, дерриге а цу чохь дерг а безачу механ ду; амма цу чохь долчу доллучул а уггаре а безачу механ ерг бакъахъара, дика зуда ю.
8. Ялх хlуманн тlехь ларлуш хила: 1) айхъа цхъаь дуьйцуш, бакьдерг дийца; 2) айхъа дош деллехь, и кхочушде; 3) хъайна тlехь декхар делахь, и дlало; 4) ойланца а, гlуллакхца а цlена хила; 5) кхечунна ницкъ барах хъайн куьг ларде; 6) дерриге а вочунна генавала.
9. Лакъта хъаькхца цlанлуш долу эчиг санна, Дела дагалацаро адаман дог цlандо.
10. Шен куьйгаллин клел волчу шена халахетийтинчунна кьинтlеравериг Дала уггаре а алсам лорург ву.
11. Хlorанна а вочух ларвалар хъеха.
12. Амал кледа а, гlиллакх оьзда а, нахаца мерза а волчунна жовжахати евзар яц.
13. Дика стаг зударшца гlиллакхе хир ву, ямартниг цаьрца мекара а, тешнабехке а хир ву.
14. Ша дечу гlуллакха тlехь нахах дагавериг дохковер вац.
15. Ламазан доланехь машар а, барт а беа.
16. Бокъра стаг а, хийра зуда а цхъана меттехь шаьш диснехь, церан кхоалгlа накъост иблис ду.
17. Меца стаг вузаве, цомгушчунна тlехlотта.
18. Дела дагалаьцна луш сагlа меца стаг вузавар ду.
19. Массо хlуманан а шен некъ бу, ялсаманин некъ илмано гучубоккхур бу.
20. Эсала гlиллакх а, дика амал а йолчу, нахаца зуламе воцчу стагана жовжахатин цlе кхетар яц.
21. Хъан бахам хъал хиларца бац, догцlена хиларца бу.

Б и л г а л д а к к х а р. И хъадисаш ду кху жайнашна тlера:

- 1) «Пайхамаран хъадисаш», Махачкала, 1998;
- 2) «Хlorа дош – жовхlor. Хъадисаш», Соьлжа-Гlала, 1997;
- 3) «Къуръана юкъадахаза долу Мухъаммад-пайхамаран хъадисаш». Кечдинарг Л.Н. Толстой, Баку, 1909.

ЧУЛАЦАМ

Хъехархочунна гюьнна	3
10-гӀа класс	
§ 1. Мотт а, цуьнан коьрта билгалонаш а, маьӀнаш а. Нохчийн мотт а, цуьнан маьӀна а	7
§ 2. Нохчийн мотт а, цуьнан маьӀна а, исбаьхьалла а ...	15

ЛЕКСИКОЛОГИ

§ 3. Нохчийн меттан дешнийн хазна	22
§ 4. Омонимаш, синонимаш, антонимаш	27
§ 5. Архаизмаш, историзмаш, неологизмаш	32
§ 6. Нохчийн меттан а, тӀеэцна а дешнаш	36
§ 7. Литературни меттан лексикан тайпанаш	44
§ 8. Литературни мотт а, диалекташ а	52
§ 9. Нохчийн меттан фразеологически карчамаш	57
§ 10. Нохчийн меттан дошамаш	61

ФОНЕТИКАН ХААМАШ

§ 11. Мукъачу аьзнийн тайпанаш	67
§ 12. Доца шеконан мукъа аьзнаш (а, у, и)	71
§ 13. Нийсааларан бакъонаш	73
§ 14. Дешнаш сехьадахаран бакъонаш	78

МОРФОЛОГИ А, ОРФОГРАФИ А

§ 15. Нохчийн орфографих лаьцна боцца хаамаш	81
§ 16. Доккха элп яздаран бакъонаш	85
§ 17. Дешан латтам	88
§ 18. Нохчийн маттахь дошкхолларх а, дешнийн форманех а лаьцна кхетам балар	90

КЪАМЕЛАН ДАКЪОШ

§ 19. ЦӀердешнийн классаш, легарш, церан нийсаяздар	94
§ 20. Чолхечу а, цхьана дешдекъах лаьттачу а цӀердешнийн нийсаяздар	98
§ 21. Билгалдешнийн легарш а, церан нийсаяздар а	103
§ 22. Терахьдешнийн кхолладалар, легар, нийсаяздар	107
§ 23. ЦӀерметдешнийн легар, нийсаяздар	111
§ 24. Хандешнийн хенийн чаккхенаш нийсаязъяр .	115
§ 25. Хандешан спряженеш, церан нийсаязъяр	117
§ 26. Нийса йоцу спряжени	121
§ 27. Куцдош, цуьнан тайпанаш, нийсаяздар	122
§ 28. ДештӀаьхье а, цуьнан нийсаязъяр а	125
§ 29. Хуттургаш, церан тайпанаш, нийсаяздар	126
§ 30. Дакъалгаш, церан тайпанаш, нийсаяздар	130
§ 31. Айдардешнаш, церан тайпанаш, нийсаяздар .	133

11-гӀа класс

СИНТАКСИС, ПУНКТУАЦИ

Цхьалхе предложени

§ 32. Дийцаран, хаттаран, айдаран, тӀедожоран	
---	--

предложенеш.....	135
§ 33. Предложенехъ дешнийн уьйр	137
§ 34. Подлежащиян, сказуемиян юккъехъ тире ..	140
§ 35. Цхьалхечу предложенийн кепаш	142
§ 36. Предложенин цхьанатайпанара меженаш, церан нийсаязъяр	145
§ 37. Цхьанатайпанара а, цхьанатайпанара боцу а къастамаш	147
§ 38. Предложенин шакъаьстина меженаш	149
§ 39. Шакъаьстина юххедиллар, цуьнан нийсаяздар ..	151
§ 40. Латтаман дурс, цуьнан нийсаяздар	153
§ 41. Юкъадало дешнаш, предложенеш	155
§ 42. Тедерзар, цуьнан нийсаяздар	157
§ 43. Айдардешнаш, церан нийсаяздар	160
§ 44. Дешнаш-предложенеш хIаъ, хIа-хIа	161

Чолхе предложени

§ 45. Чолхе-цхьаьнакхетта предложени а, цуьнгахъ хуттургаш а, сацаран хьаьркаш а	163
§ 46. Чолхе-карарчу предложених кхетам балар	166
§ 47. Чолхе-карарчу предложенехъ карара хуттургаш а, хуттурган дешнаш а	168
§ 48. ТIетухучу предложенийн грамматически билгалонаш	170
§ 49. ТIетухучу предложенийн кепаш, церан схемаш ..	173
§ 50. ТIетуху предложени а, цуьнан карчам а	177
§ 51. Шина я масех тIетухучу предложеница чолхе-карара предложенеш	181
§ 52. Цхьанакарара тIетуху предложенеш	182
§ 53. Хьалха-тIаьхьаллин карара тIетуху предложенеш	184
§ 54. Ийна чолхе предложенеш а, къамелан мур а ..	186

Хуттургаш йоцу чолхе предложенеш

§ 55. Хуттургаш йоцчу чолхечу предложенешкахъ цIоьмалг, цIоьмалгаца тIадам	189
§ 56. Хуттургаш йоцчу чолхечу предложенешкахъ шитIадам	191
§ 57. Хуттургаш йоцчу чолхечу предложенешкахъ тире	192

Ма-дарра а, лач а къамел

§ 58. Ма-дарра а, лач а къамел довзийтар	194
§ 59. Ма-даррачу къамелахъ сацаран хьаьркаш	195
§ 60. Ма-дарра къамел лач къамеле дерзор	196
§ 61. Цитаташ а, цаьргахъ сацаран хьаьркаш а.....	198
§ 62. Нохчийн меттан суртхIотторан гIирсаш а, исбаьхьаллин башхаллаш а	201

Пунктуаци

Йозанехъ сацаран хьаьркаш хIитторан бакъонаш	214
Карладаккхаран шардарш	225

Учебное издание

Настоящий учебник изменен и доработан самим автором, с учетом мнений и замечаний специалистов и преподавателей родного языка.

З.Д. Джамалханов, Т.Н. Чинхоева

**ПРАВИЛА ПРАВОПИСАНИЯ
НА ЧЕЧЕНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Учебник для 10-11 кл.

Редактор *Чираева Р.А.*
Корректор *Петирова П.Р.*
Дизайн и верстка – *Ибрагимов Х.Х.*